

Tijdschrift voor vrouwenstudies

Redactie

Liesbeth Bervoets, Thea Campagne, Saskia Grotenhuis,
Sylvia Lammers, Heidi de Mare, Riet Paasman, Jannie Poelstra,
Agnes Sommer, Annerieke Vos

Redaktieraad

Titia Bos, Lenie Brouwer, Jeanne de Bruijn, Loes Brunot,
Rosemarie Buikema, Koos Couprie, Freda Dröes, Angela Grooten,
Rina Van der Haegen, Joke 't Hart, Marijke de Jong, Jytte Kronig,
Selma Leydesdorff, Mieke Verloo, Marij Veugelers, Tienka Wiersma

Redaktiesekretariaat

Saskia Grotenhuis, Amstelveenseweg 97, 1075 VX Amsterdam

Uitgeverij en abonnementenadministratie

SUN Socialistiese Uitgeverij Nijmegen, Bijleveldsingel 9,
6521 AM Nijmegen, tel. (080) 22 17 00

Abonnementen

Een jaargang omvat vier nummers van gemiddeld 140 bladzijden.
De prijs per jaargang bedraagt f 44,50. Voor studenten en anderen
met een minimum-inkomen geldt een gereduceerd tarief van f 38,50.
Voor instellingen bedraagt de abonnementsprijs f 58,50. Men kan
zich ook tussentijds abonneren, de prijzen zijn dan evenredig lager.
Nieuwe abonnementen kunnen zowel schriftelijk als telefonies
worden opgegeven bij de uitgeverij. Voor de betaling dient men een
acceptgirokaart af te wachten. Abonnementen worden automatisch
verlengd, tenzij men één maand vóór het einde van het kalenderjaar
schriftelijk opzegt. De prijs van een los nummer bedraagt f 16,50.

Inhoud

- 415 Redactioneel
- 418 Is de weg open naar positieve diskriminatie? Praktijken en mogelijkheden in België *Monika Abicht-Triest*
- 434 En staat de weg open, waar willen wij dan heen? *Louise Mulder*
- 442 Wat is literatuur? Vragen naar een onbekende weg *Liesbeth Brouwer*
- Reakties op het thema algemene theorie van vrouwelijkheid*
- 462 Terug naar de geleefde werkelijkheid. Een pleidooi voor een histories-kulturele benadering van de relatie tussen de seksen *Lily Clerkx, Jette Westerbeek*
- 471 Vrouwelijkheid, vrouwenonderdrukking en ‘vertooganalyses’. Kritiese kanttekeningen bij een ondoorzichtig debat *Veit-Michael Bader*
- Rekonstruktie van een discussie over vrouwenstudies en vrouwenonderdrukking*
- 489 Vrouwenstudies tussen engagement en pseudoneutraliteit *Trees Mom*
- 494 Extra ecclesia feministica nulla salus datur *Selma Leydesdorff*
- 497 Waar de zon schijnt waar *Mieke Aerts*
- 502 Ongeruimd staat netjes *Marianne Beelaerts*
- 508 Aanrander op vrije voeten. Overwegingen bij een aktie *Gerdien Jansen*
- Recensies*
- 521 ‘Vrouwen en politieke macht. Trendrapport’ van Monique Leijenaar en Sawitri Saharso en ‘De helft als minderheid. Vrouwen in politieke functies’ van M.H. Leijenaar en B. Niemöller *Judith Vega*

- 524 'Female Desire. Women's Sexuality' van Rosalind Coward *Agnes Sommer*
- 527 'Jaarboek voor vrouwengeschiedenis 1983. Vrouwen in de geschiedenis van het christendom' *Freda Dröes*
- Verslag van een bijeenkomst*
- 530 Konferentie 'Feminisme en filosofie': tussen sociale en natuurwetenschappen, Leusden, 19 en 20 mei 1984
Joke 't Hart
- 532 Kroniek
- 535 IAV-inventarisatie vrouwenstudies
- 539 Gegevens over de auteurs
- 540 Register, jaargang 5, 1984

Redactioneel

Het merendeel van de artikelen in dit laatste nummer van de vijfde jaargang hebben het concept vrouwenonderdrukking als inzet. Dat dezelfde problematiek impliciet ook in de overige artikelen een rol speelt, is misschien geen toeval. Niet zozeer omdat wij daar, als redactie, actief de hand in zouden hebben, als wel omdat op tal van terreinen van vrouwenstudies de grenzen van de 'vanouds' gehanteerde concepten worden verkend en waar mogelijk overschreden. Op zijn minst kunnen die onderzoeken de theoretiese discussie – hoewel die ook zeker niet in louter abstracte termen wordt gevoerd – illustreren; ze zijn een andersoortige bijdrage aan de discussie.

In het eerste artikel bespreekt Monika Abicht-Triest de praktijken met betrekking tot positieve diskriminatie in België. Zij gaat na of de verderreikende Amerikaanse 'Affirmative Action Plans' een perspectief bieden voor de belgische situatie.

In een reactie daarop geeft Louise Mulder de stand van zaken in Nederland weer. Zij sluit in zoverre aan op bovengenoemde problematiek dat zij een aantal basisbegrippen die in de discussie over positieve diskriminatie als vanzelfsprekend gehanteerd worden, zoals rechtvaardigheid, gelijkheid, nader ondervraagt.

In 'Wat is literatuur? Vragen naar een onbekende weg' gaat Liesbeth Brouwer in op een aantal artikelen die de laatste jaren in Nederland een rol hebben gespeeld in de ontwikkelingen van een feministiese literatuurwetenschap. Het daarin gestelde uitgangspunt dat literatuur een terrein is van vrouwenonderdrukking, wordt door Brouwer gekritiseerd en onvruchtbaar genoemd. Een andere benadering is naar haar mening een wezenlijker bijdrage aan een feministies literaire praktijk; deze treft ze onder andere aan in het artikel van Mieke Bal 'Methoden in de literatuurwetenschap' in nummer 7 (1981) van dit tijdschrift en in de publikaties van de 'écriture féminine', met name van Julia Kristeva.

Twee bijdragen zijn reacties op de discussie in nummer 16 (1983) van dit tijdschrift, waarin de vraag werd gesteld naar de mogelijkheid

van een Algemene Theorie van Vrouwelijkheid (ATV). Om het geheugen wat op te frissen volgt hier een korte schets van de verschillende (theoretiese en politieke) posities. Rosalind Coward koppelde de mogelijkheid van een ATV aan de noodzaak vast te houden aan een gemeenschappelijke (onderdrukte) positie van vrouwen. Ondanks de diskursieve verschillen van mannelijkheid en vrouwelijkheid zou 'de cultuur' of 'de maatschappij' het anatomies verschil privilegiëren en aldus algemene posities, dat wil zeggen categorieën mannen en vrouwen produceren. Aldus wordt, met behulp van de psychoanalyse, een Algemene Theorie gemaakt die de 'grondslag van vrouwenonderdrukking' verklaart en daarmee een handvat is voor de vrouwenbeweging. De kritiek van Agnes Sommer en Mara Dornekater betrof vooral de theoretiese kant van Cowards betoog: volgens hen kan de psychoanalyse niet voor een dergelijke Algemene Theorie ingezet worden, zonder daarmee het sekseverschil tot hetzij een kulturele, hetzij een biologiese kwestie te maken. Sterker nog: de psychoanalyse leent zich in het geheel niet voor een alliantie met de vrouwenbeweging, omdat ze iedere identifikatie (met een kollektief, een begrip, vrouwen, vrouwenonderdrukking) ondergraaft. De auteurs die in dit nummer aan het woord komen, zijn eensgezind in hun opvatting dat een ATV niet nodig is voor een verklaring van vrouwenonderdrukking. In beide reacties wordt ook verzet aangetekend tegen respectievelijk 'het konstruktiedenken' en 'de dekonstruktietheorieën'.

Lily Clerkx en Jette Westerbeek pleiten voor wat zich nog het beste laat omschrijven als een 'humanisties materialisme' in plaats van het 'anti-humanisties idealisme' dat zij waarnemen bij degenen die op zoek zijn naar konstrukties van vrouwelijkheid en mannelijkheid. Het gaat hen om een verklaring van vrouwenonderdrukking die recht doet aan een 'geleefde werkelijkheid', waarin het biologiese, het ekonomiese en het kulturele een determinerende waarde hebben.

Veit Bader verzet zich tegen het loslaten van vrouwenonderdrukking als objekt van vrouwenstudies, waarmee (ook) de binding met de vrouwenbeweging zou verdwijnen. Hij schetst de mogelijkheid van een sociologiese theorie van ongelijkheid op basis van maatschappelijk toegeschreven kenmerken.

Daarnaast hebben we de forumleden van een discussie over 'vrouwenonderdrukking', georganiseerd door de Afdeling Vrouwenstudies van de Faculteit Sociale Wetenschappen aan de Universiteit van Amsterdam, gevraagd de daar gepresenteerde stellingen toe te lichten. Trees Mom, Selma Leydesdorff, Mieke Aerts

en Marianne Beelaerts kiezen in hun bijdragen positie in de discussie over de relatie tussen vrouwenstudies en vrouwenonderdrukking. Het artikel 'Aanrander op vrije voeten' van Gerdien Jansen is een voorbeeld van de wijze waarop het begrip 'vrouwenonderdrukking' op zijn betekenis ondervraagd kan worden zonder dat de schrijfster het verwerpt. Haar analyse van een in de media gevoerde discussie is zowel voor de wetenschap als in politiek opzicht van belang.

Monika Abicht-Triest

Is de weg open naar positieve diskriminatie?

Praktijken en mogelijkheden in België¹

Inleiding

Onder wetenschappers en politici van vandaag is er wel een consensus over de ongelijke kansen van vrouwen op de arbeidsmarkt en zelfs over de 'feminisering' van de armoede, maar er is beslist geen eensgezindheid over de mogelijkheden tot opheffing ervan. In deze bijdrage wil ik onderzoeken wat de effecten daarvan zouden zijn op de arbeidsmarkt, daarbij ervan uitgaand dat maatregelen van positieve diskriminatie misschien wel het enige middel zijn om de historische achterstand van vrouwen op de arbeidsmarkt en daarbuiten in te halen.

Veel literatuur rond positieve diskriminatie bestaat er nog niet. Zowel in kringen van wetenschappelijk onderzoek als bij politici wordt het concept ofwel vermeden ofwel afgedaan als een omgekeerde vorm van diskriminatie of als 'quota'-systeem. Daar waar het concept dan toch ingang gevonden heeft, zoals in de Europese Commissie en de Belgische Commissie Vrouwenarbeid, geeft men de voorkeur aan de term 'positieve acties' en de laatste commissie organiseert in de herst een studiedag rond datzelfde thema.

De idee van positieve diskriminatie blijkt nu pas echt bespreekbaar geworden, en dat ondanks het feit dat er sinds de wet tot economische heroriëntering van 4 augustus 1978 wettelijke voorzieningen zijn om bijzondere maatregelen voor vrouwen op de arbeidsmarkt te nemen. Titel V van die wet houdt in de 'gelijke behandeling van mannen en vrouwen ten aanzien van de arbeidsvoorwaarden, de toegang tot het arbeidsproces, de beroepsopleiding en de promotiekansen en ten aanzien van de toegang tot een zelfstandig beroep'. Van die wet ontbreken nog grotendeels de uitvoeringsbesluiten, maar er zijn wel reeds voorstellen gedaan ter uitvoering van Artikel 119 dat zegt: 'de

1. Dit artikel was een bijdrage aan het Sociologencongres dat op 25 en 26 april 1984 te Amsterdam werd gehouden.

bepalingen van Titel V van deze wet vormen geen belemmering voor maatregelen die het bevorderen van gelijke kansen voor mannen en vrouwen tot doel hebben, in het bijzonder door feitelijke ongelijkheden op te heffen die de kansen van de vrouwen nadelig beïnvloeden'. In dit artikel zal ik dan ook positieve diskriminatie definiëren als elke maatregel die feitelijke, individuele of kollektieve ongelijkheden voor vrouwen op de arbeidsmarkt tegengaat. De bedoeling van de wettelijke maatregelen is immers tijdelijke voorzieningen in te voeren die de achterstand die vrouwen in het verleden als groep én individueel hebben opgelopen korrigeren, om op die manier van echte gelijke kansen te kunnen spreken op de arbeidsmarkt, en dit wat betreft opleiding, toegang tot de beroepen, promotiekansen en arbeidsvoorwaarden.

In de behandeling van dit onderwerp zullen we ons hier beperken tot drie vragen:

1. Is positieve diskriminatie op de arbeidsmarkt wel nodig voor vrouwen vandaag, met andere woorden vertoont de arbeidsmarkt bepaalde kenmerken die wijzen op een verslechtering van de positie van de vrouw?
2. Welke maatregelen zijn in het verleden reeds genomen ter verbetering van de arbeidsmarktpositie van de vrouw en wat waren de resultaten ervan?
3. Is de Amerikaanse vorm van positieve diskriminatie, namelijk 'Affirmative Action', een model voor België?

Is positieve diskriminatie nodig?

Om op de vraag naar de noodzaak of de wenselijkheid van maatregelen van positieve diskriminatie te antwoorden, onderzoek ik de arbeidsmarktpositie van de vrouw aan de hand van drie indicatoren: de evolutie van de tewerkstelling en de werkloosheid, recente maatregelen in de privé-sektor, en de actuele positie van de vrouw in de openbare sektor.

Evolutie van de tewerkstelling en de werkloosheid

Sinds enkele jaren zien we op de arbeidsmarkt twee fenomenen: enerzijds een grotere concentratie van vrouwen in de tewerkstellingsstructuur en, anderzijds, een stabilisatie van de stijging van de vrouwenwerkloosheid. De uitstoting van de tewerkstelling uit de industriële sektor, ten gunste van de dienstensektor, is een evolutie die zich reeds geruime tijd voordoet, zowel voor mannen als

voor vrouwen, maar de laatste jaren wel heel opvallend begint te worden bij vrouwen. Zo zijn er onder alle loontrekkende vrouwen nog slechts 0,5% terug te vinden in de primaire sektor, 21% in de industriële sektor en 78,5% in de dienstensektor.² Bovendien zit bijna de helft (49,4%) van alle loontrekkende vrouwen in de bedrijfstak 'overige dienstverlening', namelijk onderwijs, overheid en persoonlijke diensten.

Hierbij plaats ik twee bedenkingen: vooreerst is een dergelijke concentratie in een beperkt aantal sectoren en beroepen nadelig voor de arbeidsmarktpositie van de vrouw en vervolgens zijn het precies de dienstensektoren die momenteel sterk onderhevig zijn aan rationalisaties, zowel in de openbare sektor als in de privé-sektor. Het verschil met mannelijke loontrekkenden is opvallend: het sektoriële evenwicht is bij hen nog groter, als we zien dat 45,5% tewerkgesteld is in de industriële sektor, 51% in de dienstensektor en 3,5% in de primaire sektor.

Vrouwen bepalen door hun oververtegenwoordiging in de dienstensektor dus in grote mate de globale tewerkstellingsstructuur, die er, voor mannen en vrouwen samen, als volgt uitziet: 2,5% tewerkstelling in de primaire sektor, 37% in de secundaire sektor, en 60,5% in de tertiaire sektor.

Wat de werkloosheid betreft stelt men in 1983 nog steeds een stijging vast tegenover 1982 (een stijging van 5% van volledig uitkeringsgerechtigde werklozen), maar deze stijging is gevoelig minder dan de stijging van 1980-1981 en 1981-1982. Eind 1983 telde men in België 'slechts' 507.633 volledig uitkeringsgerechtigde werklozen. Onder hen is de verdeling per geslacht als volgt: 52,6% vrouwen en 47,4% mannen, daar waar eind 1981 de verhouding nog was: 57,5% vrouwen en 42,6% mannen.³

Omdat het stijgingspercentage van de vrouwelijke werkloosheid de laatste jaren minder hard toeneemt dan dat van de mannen, willen overheidsinstanties zich nogal vlug optimistisch uitspreken hierover en er zelfs uit konkluderen dat de arbeidsmarktpositie van de vrouw aan het verbeteren zou zijn. Ik wil hier dan toch tot voorzichtigheid manen. Vooreerst blijft de gemiddelde inactiviteitsduur van de vrouwen stijgen: bijna één op de twee vrouwen is één tot vijf jaar werkloos. Hierdoor vergroot hun kans uitgesloten te worden omwille van 'langdurige werkloosheid' (Art. 143 sluit jaarlijks ongeveer 9.000 vrouwen uit) en ook de kans te gaan behoren tot de 'verdoken'

2. *Jaarverslag RSZ* (Rijksdienst voor de Sociale Zekerheid) 1980.

3. *Jaarverslagen RVA* (Rijksdienst voor Arbeidsvoorziening).

werklozen door ontmoediging. Vervolgens wil de belgische overheid deze 'gunstige' evolutie graag zien als een gevolg van de uitbreiding van de deeltijdse arbeid. Het is inderdaad zo dat werkloze vrouwen die een deeltijdse baan aanvaard hebben om aan de werkloosheid te ontsnappen, niet meer meegeteld worden in de statistieken van de werkloosheid, maar ondergebracht worden in de categorie van 'andere verplicht ingeschrevenen', ondanks het feit dat ze gezien blijven worden als voltijds werkzoekenden.

Dat men de werkloosheid kan doen dalen door de statistieken te manipuleren, is geen onbekend feit. Minder bekend is het feit dat het hier gaat om een niet onaanzienlijk aantal en vooral om vrouwen. Van begin 1982 tot eind 1983 steeg het aantal deeltijds tewerkgestelden om aan de werkloosheid te ontsnappen van 19.891 tot 50.826. Het percentage vrouwen in deze groep bedroeg 80%.⁴ Als we die cijfers vergelijken met het aantal vrijwillige part-timers die onder de werkloosheidsreglementering vallen, merken we op dat hun aantal veel geringer is: begin 1982 bedroeg dat 1.854 en eind 1983 was dat 2.981. Onder hen waren eveneens 80% vrouwen. Dit zou erop kunnen wijzen dat deeltijdse arbeid voor vrouwen niet in de eerste plaats een vrijwillige keuze is, zoals de overheid en de wetgever het willen voorstellen, maar eerder een gedwongen alternatief voor vrouwen die reeds werkloos zijn of door werkloosheid bedreigd worden.

Dit vermoeden wordt bevestigd door enkele recente tewerkstellingsmaatregelen in de privé-sektor, die ik nu kort zal beschrijven.

Recente tewerkstellingsmaatregelen in de privé-sektor

De belgische wet op de gelijke behandeling van mannen en vrouwen op de arbeidsmarkt, daterend van 4 augustus 1978 en de reeds vroeger uitgevaardigde Europese richtlijnen terzake, schijnen het arbeidsmarktgedrag van bepaalde ondernemers niet in grote mate te beïnvloeden. Voorbeelden hiervan zijn Cockerill-Bekaert en Philips.

Als gevolg van een rationalisatie in 1982 in het bedrijf Cockerill-Bekaert in Fontaine-l'Évêque kregen 28 arbeidsters de 'keuze' tussen ontslag of deeltijds werk, terwijl mannen uit andere afdelingen hun werk – voltijds – zouden overnemen tegen hogere lonen. De vakbondsafgevaardigden – mannen – ondertekenden het akkoord 'om het bedrijf te redden'. In protest hiertegen gingen de vrouwen in staking, met als gevolg dat dertien van hen ontslagen werden. Zij

4. *Statistieken RVA.*

legden een klacht neer bij de Europese Commissie en de belgische Arbeidsrechtbank.

Een tweede voorbeeld van diskriminerend gedrag tegenover werknemers is te vinden bij de onderneming Philips. In de loop van 1983 is het aantal deeltijdswerkenden hier verdubbeld en bijna uitsluitend op vrouwen van toepassing. Zo werd bijvoorbeeld in de Philips-vestiging te Dendermonde op 14 september 1983 beslist een proefperiode van zes maanden te beginnen voor het invoeren van nieuwe machines. De arbeidsters zouden in ploegensystemen van 6 uur deze machines moeten bedienen. Deze arbeidsters hadden zich reeds geruime tijd verzet tegen een dergelijke vorm van arbeidsorganisatie, maar eind februari 1984 kondigde het bedrijf aan dat van de 528 arbeidsters er 167 zouden worden ontslagen, terwijl de 124 mannelijke arbeiders hun jobs zouden behouden. Van deze 167 vrouwen zouden er 92 volgens het bedrijf op een 'natuurlijke' manier afvloeien, terwijl de overige 75 nog de keuze konden krijgen tussen ontslag of part-time.

Een andere Philips-vestiging, te Hasselt, wilde geen diskriminatie tussen vrouwen onderling, en nam daarom de volgende maatregel: 130 werkloze vrouwen tussen 18 en 25 jaar werden aangeworven met een kontrakt van bepaalde duur en met verminderde werktijd, 25,5 uur per week. Deze vrouwen hadden recht op een aanvullende werkloosheidsvergoeding, maar daarvan moesten ze 'vrijwillig' afstand doen omdat er anders een ongelijke behandeling zou ontstaan tussen hen en de voltijds werkende vrouwen in het bedrijf. Ze werden daartoe onder druk gezet, zowel door het bedrijf, als door de syndikale delegatie en de Rijksdienst voor Arbeidsvoorziening in het gewest.

Deze voorbeelden mogen volstaan om aan te duiden dat de tewerkstellingspositie van de vrouw in de particuliere sektor van de arbeidsmarkt zeker niet gunstig evolueert. Zijn er dan geen betere perspectieven in de openbare sektor?

De openbare sektor

In het verleden hebben vrouwen in de openbare sektor eerder de gevolgen van indirecte dan van directe diskriminatie ervaren en er zijn aanwijzingen dat dit vandaag nog steeds het geval is. Daar nu de Europese Richtlijnen ook de indirecte vormen van diskriminatie verbieden, liet de belgische Minister van Tewerkstelling en Arbeid zich onlangs adviseren hierover door de Commissie Vrouwenarbeid van zijn Ministerie. Dit is de definitie die de vertegenwoordigers van de werknemersorganisaties binnen deze Commissie aan de Minister

hebben gegeven: 'er ontstaat indirecte diskriminatie wanneer een maatregel, bepaling of praktijk, die op een ogenschijnlijk niet-diskriminerend doel is gericht en die onpartijdig wordt toegepast, er in de praktijk toe leidt dat personen verschillend worden behandeld naargelang zij tot een bepaald geslacht behoren'.⁵

Eén van de gevolgen van die indirecte diskriminatie is dat vrouwen nog steeds slecht vertegenwoordigd zijn op de hogere funktienivo's van de openbare sektor. Volgens een SEVI-studie, *Vrouw en Macht*⁶, werkte in 1980 één vrouw op vijf voor de overheid, maar dan wel in een beperkt aantal banen, typiese vrouwenjobs vooral. Bijvoorbeeld in de Ministeries maakten vrouwen één derde uit van het personeel: onder hen behoorde slechts 3,5% tot het hoogste funktienivo 1; een derde (31,4%) behoorde tot nivo 2; het grootste deel (41,5%) was te vinden op nivo 3; de overigen behoorden tot het laagste nivo, 4. (Ter vergelijking: het cijfer voor mannen op nivo 1: 17,3%.) In de instellingen van openbaar nut maakten vrouwen slechts 16% uit van het personeel: onder hen waren nog geen 2% terug te vinden op het hoogste funktienivo.

Ook in het onderwijs, hoewel een vrouwensektor, vindt men het fenomeen terug, dat vrouwen sterk ondervertegenwoordigd zijn in de hogere funkties. We kunnen dus besluiten dat, zowel wat betreft tewerkstelling als werkloosheid, de globale arbeidsmarktpositie van vrouwen geen wijzigingen in gunstige zin vertoont. We zullen nu onderzoeken welke maatregelen reeds genomen zijn om die arbeidsmarktpositie van vrouwen te verbeteren.

Recente maatregelen ter verbetering van de arbeidsmarktpositie van de vrouw in België

Van de veelheid van maatregelen die in het recente verleden in België genomen werden, nemen we vier type maatregelen:

- europese initiatieven
- initiatieven van de belgische overheid
- initiatieven van privé-ondernemingen: IBM
- vormingsinitiatieven voor vrouwen: Omschakelen.

5. *Commissie Vrouwenarbeid*, nr. 36, 9 mei 1983. Deze commissie is samengesteld uit vertegenwoordigers van werkgevers- en werknemersorganisaties; zij brengt adviezen uit aan de Minister van Tewerkstelling en Arbeid.

6. Marijke van Hemeldonck, *Vrouw en macht*. Studiecentrum Emiel van der Velde Brussel, 1982 (ongepubliceerd).

Europese initiatieven

Sinds enkele jaren steunen CEDEFOP, het Europees Centrum voor de Ontwikkeling van de Beroepsopleiding en het Europees Sociaal Fonds, initiatieven in de lidstaten die gericht zijn op opleiding van vrouwen en met name op die terreinen waar vrouwen een achterstand hebben opgelopen. In die zin liet het Europees Sociaal Fonds verschillende 'pilot'-projecten uitvoeren, ook in België, en gaf CEDEFOP in 1979 al opdracht tot een onderzoek naar alle bestaande initiatieven om de beroepspositie van de vrouw te verbeteren.⁷ Uit het belgies deel van dit onderzoek bleek dat er meer initiatieven genomen werden in de openbare sektor (vooral via de opleidingscentra van de RVA) dan in de privé-sektor, maar dat deze opleidingen in grotere mate tot tewerkstelling leidden in de privé-sektor dan in de openbare sektor. Uit de belgische enquête bleek namelijk dat werkgevers geïnteresseerd zijn in een opleiding van vrouwen in mannenberoepen als ze tekorten ondervinden in het aanbod voor een bepaald kwalifikatienivo. De opleidingen van de Rijksdienst voor Arbeidsvoorziening van werkloze vrouwen in typische mannenberoepen leidden slechts tot gemiddeld 30% passende dienstbetrekkingen voor de vrouwen.

Initiatieven van de belgische overheid

Behalve de reeds genoemde opleidingen van de RVA, bestemd voor werkloze vrouwen die via een versnelde beroepsopleiding hun kansen in mannenberoepen willen wagen, hebben sommige opleidingscentra van de RVA zich de laatste jaren bijzonder toegelegd op cursussen informatika. Men moedigt ook werkloze vrouwen aan om deze cursussen te volgen, maar op dit ogenblik is het nog te vroeg om een evaluatie hiervan te maken. Een aantal instellingen hebben ook

7. Chr. Jonckheere en M. Abicht. *Maatregelen op het gebied van opleidings- en arbeidsmarktbeleid voor de verbetering van de beroepspositie van vrouwen in België*. Berlijn (CEDEFOP) 1979. Op Europees vlak wordt gezocht naar een instrument om positieve acties aan te moedigen in de lidstaten. Uitgebreid onderzoekswerk werd reeds verricht door het Centre National de Sociologie du Droit Social (ULB), onder leiding van Prof. Eliane Vogel-Polsky, in opdracht van de Commissie van de Europese Gemeenschap (zie o.m. dok. nr. 34 en werkdokument nr. 2). Een persbericht van 19 april 1984 deelde mee, dat 'de Europese Commissie de lid-staten een aanbeveling heeft gedaan ... om acties te ondernemen die de positie van de vrouw op de arbeidsmarkt bevorderen. Ze vraagt dat de acties erop gericht zouden zijn de bestaande vooroordelen tegen werkende vrouwen weg te werken en de deelneming van vrouwen in alle sectoren van het economisch leven te bevorderen, vooral in sectoren waar ze ondervertegenwoordigd zijn' (*De Standaard*, 19-4-1984).

bijzondere inspanningen gedaan om bepaalde opleidingen en beroepen open te stellen voor vrouwen: onder meer de Regie der Posterijen, de Politie school, de Koninklijke Militaire School en de luchtvaartmaatschappij Sabena. Ook hier is een evaluatie moeilijk, daar men vooral de deelname van vrouwen aan examens wou bevorderen. Vrouwen schijnen in deze examens te slagen met eenzelfde of vergelijkbaar gemiddelde als mannen. Dat daaruit ook voor een aantal onder hen tewerkstelling volgt, blijkt uit het straatbeeld waarin vrouwelijke postbeambten en politieagenten niet meer ongewoon zijn. Dit geldt dus enkel voor de toegang tot bepaalde beroepen, nog niet de promotiekansen of arbeidsvoorwaarden.

Initiatieven in belgische privé-ondernemingen: IBM⁸

IBM-Belgium wordt hier besproken, omdat het het enige bedrijf is in België dat specifieke maatregelen neemt om de aanwerving, opleiding en promotie van vrouwen te bevorderen. In 1975 lanceerde de multinational IBM zijn Equal Opportunity-programma en gaf richtlijnen aan zijn filialen in de wereld, maar elk filiaal mocht dit programma zelf concreet invullen. IBM-Belgium bepaalde de streefcijfers om de aanwerving van vrouwelijke universitaires en de loopbaan van vrouwelijk personeel systematies te bevorderen.

Het belgische programma omvat drie delen:

1. Via uitnodigingen aan universitaire instellingen vrouwen naar bijzondere informatiedagen op het bedrijf laten komen. Dit moet geregeld gebeuren en een antwoord geven op de vraag waarom zo weinig vrouwelijke universitaires zich aanbieden bij IBM. Op basis van die informatie kan een actieplan ontwikkeld worden.
2. Bij nieuwe aanwervingen wordt het streefdoel van 25% vrouwen op universitair nivo vooropgesteld. In 1983 waren er van de 62 nieuw aangeworvenen 26% vrouwen. De jaren daarvoor was er een personeelsstop, en werden dus ook geen vrouwen aangeworven. Op een totaal van 2.500 personeelsleden telt IBM nu 400 vrouwen. Ongeveer de helft van deze vrouwen heeft een universitair diploma. De meesten onder hen komen terecht in de administratie, de financiële en de commerciële afdelingen; een minderheid in de techniek, de verkoop en het management. Dit laatste fenomeen heeft, volgens de personeelsverantwoordelijken, niets te maken met bekwaamheid (want die is bij tests gewoonlijk hoger onder vrouwelijke kandidaten dan onder mannelijke), maar eerder met traditie en de onregelmatige uurregeling binnen de afdeling verkoop.

8. Informatie afkomstig van de Equal Opportunity-koördinator van IBM.

3. Er is een permanent Individual Development Plan. Een Equal Opportunity-koördinator op de personeelsdienst beschikt over een databank van vrouwelijke personeelsleden. In deze databank is informatie opgenomen over persoonlijke kwaliteiten, leiderschapstalent, gevolgde IBM-kursussen, mogelijke toekomstige taken, de voorkeur van het personeelslid voor toekomstige posities, hoogste potentieel. Als er op een afdeling een promotie moet gebeuren, kan de Equal Opportunity-koördinator de procedure controleren en nagaan of er geen vrouwelijke kandidate is voor die job. Ook kunnen de vrouwen zich bij deze koördinator beklagen als ze vinden dat ze geen of onvoldoende kansen gekregen hebben. Men moet steeds aanwerven en promoveren op basis van 'merit', niet van anciënniteit of persoonlijke voorkeur. Om dit te verzekeren organiseert IBM kursussen voor management en zelfs bijeenkomsten om de heren op hun 'fallokratie' te meten en om de assertiviteit van de dames te bevorderen.

Met trots wijst IBM-Belgium op het geringe verloop onder zijn personeel (0,22% voor vrouwen, 1,95% voor mannen); personeel waarvan ze beweren het universitair te maken als het dat nog niet is. Opmerkelijk is dat deze 'positieve akties' en aanwervingsquota specifiek voor vrouwen door IBM gezien worden als een 'business objective', een middel om zo efficiënt mogelijk te zijn als zakelijke onderneming. De doelstelling ervan is 'alle mogelijk menselijk potentieel maximaal te gebruiken', zoals het in de Equal Opportunity-handleiding staat. Men kan zich wel afvragen of IBM met zijn positieve akties niet gewoon wil beantwoorden aan de criteria van het 'Affirmative Action'-programma van de Amerikaanse regering, maar hierover later meer.

Tenslotte is het ook opmerkelijk dat vakbondsvertegenwoordigers binnen het bedrijf totaal buiten deze positieve akties gehouden worden. Ondernemingsraad en Comitee Veiligheid en Gezondheid worden trouwens als 'louter wettelijke verplichtingen' gezien. Op basis van jaarlijkse opiniepeilingen onder het personeel in het bedrijf lijkt het Equal Opportunity-programma van IBM wel aanvaard te zijn, of tenminste geen protesten uit te lokken. Al deze informatie kon niet geverifieerd worden via onafhankelijk onderzoek.

Vormingsinitiatieven voor vrouwen: omschakelen

Er zijn talloze vormingsinitiatieven voor vrouwen uit de grond gerezen de laatste jaren en ze hebben ook een stijgend sukses gekend, lopend van kursussen in volkshogescholen en vrouwenhuizen tot kulturele verenigingen enzovoort. Dergelijke vormingsinitiatieven

hebben niet in de eerste plaats als doel de toegang van de vrouwen tot de arbeidsmarkt te verbeteren, maar wel een soort van algemene achterstand van vrouwen op het gebied van vorming in te halen in het kader van de vrouwenemancipatie. Twee initiatieven zijn wel gericht op de arbeidsmarkt: tweede kans-onderwijs, dat vrouwen (en mannen) de kans geeft een diploma hoger middelbaar onderwijs te halen en zodoende hun tewerkstellingskansen te verhogen; en 'Omschakelen', dat bedoeld is om vrouwen op te leiden en te oriënteren op 'zelfbewuste deelname aan het economies en sociaal-kultureel leven'. Het is een vereniging zonder winstoogmerk, die gelden ontvangt van onder meer het Europees Sociaal Fonds, het Ministerie van Tewerkstelling en Arbeid, en het Ministerie van Nationale Opvoeding. Hoewel de doelstelling van Omschakelen niet beperkt is tot resultaten op de arbeidsmarkt voor vrouwen, maken zij wel hun jaarlijkse evaluatie in die termen.⁹ Uit deze evaluatie geven we hier enkele relevante gegevens.

Sinds 1981 werden negen cursussen georganiseerd voor een totaal van 218 vrouwen. De meerderheid (63%) heeft een diploma lager middelbaar onderwijs; de helft is thuisvrouw en de helft uitkeringsgerechtigd werkloos. De gemiddelde leeftijd is 35 jaar. Van de 200 vrouwen die de opleiding van Omschakelen gevolgd hebben in het najaar van 1982 of in de loop van 1983, zijn de resultaten de volgende: 42% werkt in loondienst of als zelfstandige, 50% bereidt zich voor op een job via examens, sollicitaties, studie, onbetaalde stages en 8% heeft voorlopig nog geen succes.

Na deze opleiding blijkt de privé-sektor het meest toegankelijk te zijn voor vrouwen, maar wel met een overwicht van traditioneel vrouwelijke beroepen in de dienstensektor, de verkoop, de horeka en het onderwijs en vaak ook met deeltijdse werktijden. Traditionele mannenberoepen zijn uitzonderlijk, wat nochtans één van de aandachtspunten is van een grote sponsor van Omschakelen, het Europees Sociaal Fonds. Voor het beroep van zelfstandige ondernemer blijkt het nodige investeringskapitaal te ontbreken voor de meesten onder de vrouwen van Omschakelen.

Tenslotte is het project Omschakelen zelf ook tewerkstelling-kreërend, aangezien het door subsidiëren op een vast en tijdelijk kader kan rekenen. De continuïteit van dit project kan wel in gevaar komen als de financiële middelen zouden gaan ontbreken of als bijvoorbeeld het Europees Sociaal Fonds zich terugtrekt omdat Omschakelen niet leidt tot nieuwe beroepen voor vrouwen.

9. Informatie uit interne documenten van Omschakelen. Met dank aan Rita Mulier, initiatiefneemster van Omschakelen.

Konkluderend kunnen we hier stellen dat de maatregelen die in België genomen werden om de positie van de vrouw op de arbeidsmarkt te verbeteren, in de eerste plaats zeer beperkt zijn, zich bovendien vooral richten op het toegankelijk stellen van bepaalde opleidingen of examens en weinig garanties bieden voor een echte loopbaan van die vrouwen, tenzij dan in bedrijven als IBM, die daarvoor bijzondere inspanningen doen. Van een vormingsproject als Omschakelen kan beslist gezegd worden dat het, met weinig financiële middelen en met veel succes, voor vrouwen van middelbare leeftijd de tewerkstellingskansen verhoogt, maar ook weer een beperkte doelgroep bereikt.

Een echte impact op de arbeidsmarkt kunnen al deze initiatieven niet hebben omdat ze gericht zijn op verbeteringen van het individuele aanbod van vrouwen en niet op het arbeidsmarktgedrag van de vraag, de werkgevers. En dat gebeurt wel met het Amerikaanse 'Affirmative Action'.

*'Affirmative action' of de Amerikaanse vorm van positieve diskriminatie*¹⁰

Ik zal me beperken tot enkele aspecten van het Affirmative Action-programma van de Verenigde Staten en met name tot de volgende punten: definitie en doelstellingen ervan, het wettelijk kader, een greep uit zijn voorschriften en de vraag of Affirmative Action een model is voor België.

Definitie en doelstellingen van Affirmative Action

Affirmative Action is een herstelmaatregel op het terrein van de tewerkstelling, om aan werkgevers, agentschappen en vakbonden de plicht op te leggen positieve stappen te ondernemen om de kansen op werkgelegenheid voor vrouwen, etniese minderheden en personen die tot andere groepen behoren en beschouwd worden als uitgesloten van bepaalde kansen op tewerkstelling, te vergroten. De verplichting tot Affirmative Action komt in voege als er enig bewijs bestaat dat kansen op tewerkstelling niet in gelijke mate ten goede gekomen zijn aan personen in deze groepen als aan blanken, mannen en de valide bevolking. Deze verplichting resulteert uit een ongelijk percentage van vrouwen en minderheden in het personeelsbestand enerzijds en

10. Deze informatie berust op de officiële teksten van de VS-regering en is er vaak een letterlijke vertaling van. De teksten zijn terug te vinden in het *Employment Practices Digest* (EPD) van het Commerce Clearing House, Inc.

het aanbod op de arbeidsmarkt anderzijds. Statistieken zijn een voldoende bewijs dat er diskriminatie heeft plaatsgevonden, hetzij door openlijk diskriminerend gedrag, hetzij uit de toepassing van schijnbaar-neutrale praktijken die het effect hebben vrouwen en minderheden weg te selekteren in een grotere mate dan blanke mannen.

Aan de basis van Affirmative Action ligt de idee dat inspanningen die gedaan worden om meer vrouwen op de arbeidsmarkt te brengen, economies voordeel zullen bijbrengen aan de werkgevers door de job-kompetitie te verhogen. De overheid neemt zelf ook het standpunt in dat, bij het sluiten van contracten voor diensten en goederen, de uitsluiting van gekwalificeerde werknemers enkel kostenverhogend werkt. Behalve voor de overheid levert Affirmative Action ook voordelen op voor groepen van individuen, voor de industrie en voor de vakbonden.

Wettelijk kader

In dit wettelijk kader zitten vervat: de rechtspraak, de wetgeving en Presidentiële besluiten.

In een arrest van 1971 (Griggs vs Duke Power Co., 91 SCt 849) besliste het Hoogste Gerechtshof dat selectiekriteria of andere beperkingen op tewerkstelling, die zonder reden resulteren in het verhinderen van tewerkstelling op basis van rassenklassifikaties of andere ontoelaatbare klassifikaties, opgeheven moeten worden.

Title VII van de Civil Rights Act van 1964 verbiedt uitdrukkelijk voorkeur voor om het even welke groep in de tewerkstelling. Degenen die in overtreding zijn van Title VII kunnen een Affirmative Action programma opgelegd krijgen en dit als een noodzakelijke maatregel om de effecten van diskriminerende tewerkstellingspraktijken te herstellen.

Title VI van de Civil Rights Act van 1964 verbiedt diskriminatie in tewerkstelling bij elk programma of activiteit die overheidsgelden ontvangt. De overheid moet zelf het voorbeeld geven en de regeringsinstanties die bevoegd zijn in het uitvoeren van subsidiëringsbeslissingen, hebben de verplichting diskriminatie te verhinderen.

Het is op basis van een presidentieel besluit van L.B. Johnson¹¹ dat er een Affirmative Action klausule staat in contracten die de nationale regering afsluit met privé-ondernemingen voor het verlenen

11. Executive Order 11246 van 1965, geamendeerd door Executive Order 11375 van 1967.

van goederen en diensten. Van deze ondernemingen wordt binnen 120 dagen een uitvoerig schriftelijk rapport vereist; een rapport dat een analyse maakt van de tewerkstellingspraktijken van de firma in al haar geledingen en op alle niveaus. Dit rapport moet ook het plan bevatten van de firma, met een timing ervan, om het percentage vrouwen en minderheden op elk functienivo te brengen tot hun aanwezigheidspercentage op de betreffende arbeidsmarkt. Dit rapport moet jaarlijks vernieuwd worden. De verplichting tot Affirmative Action is immers permanent en kan leiden tot sancties in de vorm van het annuleren of stopzetten van het kontrakt. De namen van de gesanktioneerde firma's worden gepubliceerd.

De Affirmative Action programma's moeten refereren aan alle aspecten van de arbeidsmarkt: selectie en aanwerving, opleiding, promoties, transfers, afdankingen, lonen, advertenties. Op geen enkele manier, direkt of indirekt, mag blijken (bijvoorbeeld door foto's) dat de firma voorkeur zou geven aan het ene geslacht boven het andere. Als er zich geen of onvoldoende vrouwelijke kandidaten komen aanbieden, moet de firma ze zelf gaan zoeken in de omgeving, via scholen, plaatselijke groepen, vrouwenorganisaties, enzovoort. Bij falen moet de firma bewijzen geven van haar goede trouw. Er worden quota's opgelegd, niet als dwangcijfers of als strikte termijnen, maar als redelijk haalbare streefcijfers. Men gaat ervan uit dat het profiel van tewerkstelling binnen een bepaalde firma, ten laatste op tien jaar tijd wel redelijkerwijze kan beantwoorden aan het profiel van de plaatselijke arbeidsmarkt. De bewijslast ligt nochtans steeds bij de werkgever: hij/zij moet aantonen waarom hij/zij in bepaalde funktieklassen onvoldoende vrouwen heeft. De cijfergegevens zijn voldoende bewijs van diskriminatie van een bepaalde bevolkingsgroep. Ook als diskriminatie het gevolg is van schijnbaar-neutrale criteria, moeten maatregelen genomen worden door de firma.

Een selectie uit de voorschriften van Affirmative Action

Voor de uitvoering van Affirmative Action zijn uitgebreide procedures, criteria en richtlijnen opgesteld, die geëvalueerd worden door het Office of Federal Contract Compliance Programs, een afdeling van het Ministerie van Arbeid.¹² Uit deze voorschriften volgt

12. Een evaluatie van Affirmative Action in de Verenigde Staten bestaat wel partieel, maar niet globaal. Bij een dergelijke evaluatie zou men uiteraard rekening moeten houden met de sociaal-ekonomiese evolutie sinds het invoeren van Affirmative Action. Uit diverse rapporten blijkt nochtans dat de grootste zwakte van AA ligt in de afhankelijkheid van dit instrument tegenover de uitvoerende macht. Sinds het presidentschap van Reagan is er een duidelijke

nu een selectie, daar het onmogelijk was om ze hier in extenso over te nemen.

- Komt in aanmerking voor de verplichting tot Affirmative Action elke kontraktant met 50 of meer werknemers, die een kontrakt afsluit met de overheid van 50.000 dollar of meer.
- Vakbonden moeten op de hoogte gesteld worden van het programma. Kollektieve arbeidsovereenkomsten moeten onderzocht worden op elke vorm van direkte of indirecte diskriminatie. Anciënniteit, zwangerschapsverlof, ouderschapsverlof, pensioenleeftijden mogen niet aangewend worden om vrouwen te diskrimineren. Om die redenen wordt de medewerking van de vakbonden wenselijk geacht.
- Het programma moet ruim gepubliceerd worden, zowel binnen als buiten de firma, via bestaande media, informatieve vergaderingen, affiches, enzovoort.
- Er moet een kaderlid aangeduid worden binnen de firma als directeur van het Equal Opportunity programma. Het is de verantwoordelijkheid van het leidinggevend personeel van de firma acties te ondernemen om plagerijen te vermijden voor het personeel dat aangeworven is binnen het Affirmative Action programma.
- Alle faciliteiten (kleedkamers, toiletten, enzovoort) moeten in gelijke mate beschikbaar zijn voor alle personeelsleden. Het ontbreken van aparte faciliteiten mag niet aangewend worden om bijvoorbeeld vrouwen niet aan te werven. De werkgever moet kinderopvang, huisvesting en transport in de omgeving bevorderen voor het personeel.
- Het is verboden jobs te weigeren aan vrouwen met kleine kinderen en niet aan mannen met kleine kinderen. De beschermende maatregelen voor vrouwen mogen ook niet aangewend worden om jobs te weigeren aan vrouwen.
- Als bij sollicitaties het aantal kandidaten in het laatste jaar minder was dan 100, moeten alle namen opgegeven worden. Een indeling mannen/vrouwen moet gemaakt worden per jobcategorie. De sollicitatieformulieren moeten onderzocht worden, het aantal aanbiedingen, aanwervingen en weigeringen moet nauwkeurig opgeschreven worden. Als het aantal aanwervingen van vrouwen verschilt met het aantal sollicitaties van vrouwen, per klassifikatienivo,

ommezwaai, weg van de oorspronkelijke bedoeling van AA. De juridiese vertaling ervan vindt men in het feit, dat de interpretaties van de gerechtshoven meer en meer ten nadele zijn van vrouwen. In maart 1984 heeft de Supreme Court zelfs een belangrijke beperking ingevoerd (financiële sancties niet meer voor de hele instelling of firma, maar door de aangeklaagde afdeling).

moet deze diskrepantie onderzocht worden. De werkgever moet dit kunnen verantwoorden. Hetzelfde moet gedaan worden voor promoties en transfers.

– De evaluatieprocedure moet gebeuren op gestandaardiseerde formulieren. Die procedure omvat drie delen en voor elk deel moet alle informatie beschikbaar gesteld worden: een ‘desk audit’ waarin al het cijfermateriaal en een analyse van het personeelsbestand gegeven wordt; een ‘on-site review’ waarin een regeringsverantwoordelijke zelf ter plaatse onderzoek komt doen en ook interviews mag afnemen van het personeel; en tenslotte de ‘off-site analysis’ waarin al het schriftelijk en geobserveerde materiaal nogmaals samengebracht wordt voor analyse door het Federal Contract Compliance Program.

Ter vervollediging: daar al deze voorschriften gericht zijn op werkgevers met werknemers in loondienst, is het nuttig te vermelden dat er nog een aparte Executive Order is van 1979 ten gunste van vrouwelijke ondernemers. De bedoeling hiervan is een nationaal beleid voor vrouwelijke ondernemers te voeren en reglementeringen op te stellen voor het ontwikkelen, het coördineren en uitvoeren van een nationaal programma voor vrouwelijke ondernemers. Dit betekent onder meer dat overheidshulp beschikbaar gesteld moet worden in de vorm van subsidie, lening of kontrakt. Er moeten ook globale plannen gemaakt worden voor gemeenschappelijke initiatieven van overheid en privé-sektor om meer ondernemingen voor vrouwen te ontwikkelen.

Is Affirmative Action een model voor België?

Daar uit vorige hoofdstukken reeds gebleken is dat er in België geen echt arbeidsmarktbeleid gevoerd wordt waardoor vrouwen hun achterstand als groep zouden kunnen inhalen, moeten er duidelijk ook andere maatregelen genomen worden die meer direkt gericht zijn op de werkgevers. Het wettelijk kader daarvoor bestaat reeds, namelijk in Artikel 119 van Titel V van de wet van 4 augustus 1978. In dit Artikel wordt niet gezegd dat er maatregelen voor vrouwen genomen moeten worden, maar dat ze genomen kunnen worden. De Commissie Vrouwenarbeid heeft terzake reeds een advies opgesteld.¹³

De grootste tegenstand komt van de werkgeversorganisaties, die in dergelijke maatregelen enkel ‘quota’s’ zien die de basisprincipes van de vrije markteconomie bedreigen en dus totaal onaanvaardbaar zijn.

13. Commissie Vrouwenarbeid, Advies nr. 20 van 20 september 1979.

Zij kunnen zich wel akkoord verklaren in bepaalde gevallen aan vrouwen specifieke opleidingen te waarborgen en initiatieven te nemen bij de beroepskeuze van meisjes. De werknemersvertegenwoordigers van de Commissie Vrouwenarbeid gaan echter verder: zij stellen daarnaast voor maatregelen te treffen voor vrouwen in beroepen waar ze numeriek in de minderheid zijn en in de overheidssector aan vrouwen voorrang te verlenen bij aanwervingen of promoties waar duidelijk ongelijkheid bestaat.

Een tweede soort van tegenstand komt uit de juridische hoek, waar gezegd wordt dat bepaalde wettelijke voorzieningen en reglementeringen zouden moeten worden aangepast. Dit zou nochtans geen bezwaar mogen zijn als men ziet dat beschermende maatregelen geen belemmering voor vrouwen mogen zijn en, anderzijds, dat de belgische Minister van Tewerkstelling en Arbeid bereid is de grootste toegevingen en aanpassingen te doen qua wetgeving als het gaat om experimenten die via reorganisatie van de arbeidstijd de tewerkstelling in een bedrijf kunnen bevorderen.

Een laatste tegenstand komt van degenen die er zich tegen verzetten dat een overheid een doelgroepenbeleid gaat voeren. Iedereen is immers gelijk voor de wet en dan zijn doelgroepen niet noodzakelijk en zelfs gevaarlijk. Dit argument is achterhaald, gezien het feit dat de overheid reeds geruime tijd een tewerkstellingsbeleid voert dat gericht is op tewerkstelling van jongeren (via stages) en van langdurig werklozen (via het Derde Arbeids Circuit). Het Derde Arbeids Circuit stelt trouwens ook als criterium dat het tewerkstellingsprofiel van de ingediende projecten moet beantwoorden aan het werkloosheidsprofiel van de regio. Ook dat is een beleid met een streefdoel, zij het dan niet met strikte quotasystemen.

Als besluit zou ik hier willen stellen, dat verregaande maatregelen nodig zijn om de arbeidsmarktpositie van de vrouw te verbeteren, zeker in tijden van economische teruggang. Het wettelijk kader daartoe bestaat, de politieke wil blijkbaar voorlopig nog niet. Men weigert zelfs nog grotendeels de discussie rond 'positieve diskriminatie' aan te gaan. Het wordt de hoogste tijd dat ook wetenschappers zich wagen aan onderzoek rond dit thema. Het lijkt me een taak voor sociologen hiertoe bij te dragen.

Louise Mulder

En staat de weg open, waar willen wij dan heen?

Het is plezierig te ontdekken dat ook in België de belangstelling voor het fenomeen positieve diskriminatie begint te ontwaken. In Nederland – waar het instrument positieve diskriminatie reeds enige jaren wordt toegepast, met name door de rijksoverheid – heeft het verschijnsel aanleiding gegeven tot enige discussie. Deze betrof voornamelijk de legitimiteit van deze en soortgelijke maatregelen en de vraag naar de toelaatbaarheid van voorkeursbehandeling met het oog op nationale en internationale gelijkheidsbeginselen en diskriminatieverboden.¹ Felle controverses zijn er echter niet gerezen. Ook bestaat er geen grote weerstand tegen het beleid van de rijksoverheid bij werving en selectie, noch tegen de uitzonderingsbepalingen die de wetgever ten behoeve van positieve diskriminatie heeft gekreëerd in wetten die (op deelgebieden van de arbeidsmarkt) gelijke behandeling van mannen en vrouwen voorschrijven.

In tegenstelling tot in België en Nederland wordt in de Verenigde Staten reeds jarenlang in volle hevigheid gestreden over de legitimiteit, de legaliteit en de wenselijkheid van positieve diskriminatie.² Monika Abicht-Triest bespreekt in haar artikel 'Is de weg open naar positieve diskriminatie?' in eerste instantie de vraag of positieve diskriminatie nodig of wenselijk is en vervolgens de vraag of de Amerikaanse

1. Zie o.a. Govert den Hartogh, 'Voorkeursbehandeling in dienst van gelijkheid', in: *Filosofie en Praktijk*, jrg. 3, nr. 2, pp. 57 e.v.; Ben Sloot, 'Legitimiteit van positieve diskriminatie, Twee redeneerpatronen', in: *Ars Aequi*, 1981, nr. 10, pp. 655 e.v.; Derek L. Phillips, 'Voorkeursbehandeling voor vrouwen: enige sociologische en morele overwegingen', in: *De Gids*, 1979, nr. 1, pp. 3 e.v.; G.J. Veerman, 'Gelijke rechten voor man en vrouw – een tweede momentopname', in: *SMA*, 1980, nr. 3, pp. 195 e.v.; Willy van Essen e.a., 'Bij voorkeur Gelijk', in: *NJB*, 1980, pp. 1203 e.v.

2. Zie o.a. Equal Opportunity and Preferential Hiring', in: M. Vetterlin-Braggin (red.), *Feminism and Philosophy*. Totowa, New Jersey (Littlefield, Adams and Co) 1977-1978², pp. 171 e.v.; Marshall Cohen (red.), *Equality and Preferential Treatment*. Princeton, New Jersey (Princeton University Press) 1977.

'Affirmative Action' model kan staan voor belgische maatregelen ter verbetering van de slechte positie van de vrouw op de arbeidsmarkt.

Bij beide vraagpunten wil ik een aantal kanttekeningen plaatsen.

Is positieve diskriminatie nodig of wenselijk?

Anders dan schrijfster ben ik van mening dat deze vraag zich niet alléén laat beantwoorden door middel van het constateren van een achterstandsituatie. Zelfs niet indien men hierbij de wens om deze achterstand op te heffen in het achterhoofd houdt. Zowel positieve diskriminatie als het opheffen van feitelijke achterstanden dienen een verder gelegen doel. Het antwoord op de vraag of positieve diskriminatie nodig of wenselijk is, hangt in sterke mate af van de formulering van dat doel.

Als doel van positieve diskriminatie kan men bijvoorbeeld zien het verschaffen van compensatie aan vrouwen voor de nadelige gevolgen van jarenlange seksediskriminatie in het arbeidsproces.³ Tegenstanders van positieve diskriminatie van vrouwen willen dan eerst bewezen zien dat een voorkeursbehandeling van deze groep een betere vorm van compensatie is dan bijvoorbeeld het uitkeren van een bedrag uit de algemene middelen aan individuele slachtoffers van seksediskriminatie.⁴

Als doel van positieve diskriminatie kan men ook beschouwen het bereiken van een rechtvaardige verdeling van sociale goederen of het opvoeren van het gemiddeld welzijnspeil van individuen in de maatschappij.⁵ Tegenstanders zullen er dan echter op wijzen dat het hanteren van het seksekriterium ten gunste van vrouwen bij de verdeling van arbeid niet strikt noodzakelijk is om deze doelstellingen te verwezenlijken.⁶

Het is duidelijk dat het formuleren van een situatie die men met behulp van positieve diskriminatie hoopt te verwezenlijken, minder

3. Judith Jarvis Thomson, 'Preferential Hiring', in: M. Cohen (red.), a.w., pp. 19 e.v.

4. Lawrence Crocker, 'Preferential Treatment', in: M. Vetterlin-Braggin (red.), a.w., p. 202.

5. Onora O'Neill, 'How Do We Know When Opportunities Are Equal?', in: M. Vetterlin-Braggin (red.), a.w., pp. 185 e.v.; L. Crocker, a.w., p. 199; B. Sloat, a.w., p. 660; Ronald Dworkin, 'De Funis v. Sweatt', in: M. Cohen (red.), a.w., pp. 73 e.v.

6. Robert K. Fullinwider, 'On Preferential Hiring', in: M. Vetterlin-Braggin (red.), a.w., pp. 210 e.v.; Alan H. Goldman, 'Affirmative Action', in: M. Cohen (red.), a.w., p. 207.

problemen oplevert dan het aannemelijk maken dat dit zware middel inderdaad noodzakelijk en wenselijk is voor het bereiken van dat doel. Hoe beperkter het doel van voorkeursbehandeling van vrouwen wordt gesteld, des te lichter wordt deze laatste taak.

Om het dichterbij huis te zoeken: men kan als doel van positieve diskriminatie van vrouwen de doelstellingen van het emancipatiebeleid van de rijksoverheid zelf nemen. Het overheidsbeleid op dit punt is sterk gericht op het doorbreken van de bestaande machtsverhoudingen tussen mannen en vrouwen, onder andere door het doorbreken van de traditionele arbeids(ver)deling tussen mannen en vrouwen en het veranderen van de traditionele rol van de vrouw.⁷ Het maatschappelijk beeld van de vrouw zal moeten veranderen van afhankelijke en verzorgende moeder naar economies-onafhankelijke en volwaardige beroepsbeoefenaar. Hoe meer vrouwen daadwerkelijk functies van een behoorlijk nivo vervullen, des te beter worden de doelstellingen van het emancipatiebeleid gediend. In deze visie lijkt positieve diskriminatie een bij uitstek geschikt middel. Er laat zich immers geen alternatief bedenken dat in termen van doelstelling direkter of effectiever zou kunnen werken. De voorzichtige formulering 'zou kunnen' in de vorige zin is bewust gekozen in verband met de tot op heden niet in te schatten negatieve effecten van positieve diskriminatie.

Het meest bedreigend voor de effectiviteit van voorkeursbehandelingen is het zogenaamde 'back lash'-gevaar.⁸ Maatregelen van positieve diskriminatie kunnen de bestaande vooroordelen ten aanzien van ongelijkwaardigheid voeden en groepsvorming bevorderen.⁹ Het streven naar een zo volledig mogelijke integratie van vrouwen op de arbeidsmarkt is er immers niet bij gebaat, indien het resultaat van voorkeursbehandeling zou zijn dat men in plaats van te spreken over bijvoorbeeld artsen en advocaten (die dan zowel vrouwelijk als mannelijk kunnen zijn) gaat spreken in termen van mannelijke artsen en vrouwelijke artsen of mannelijke advocaten en vrouwelijke advocaten gekoppeld aan een kwaliteitsoordeel van goed en minder goed.

Dat er vooroordelen ten opzichte van vrouwelijke werknemers bestaan wordt regelmatig bevestigd door de onderzoeken van de Loontechnische Dienst. Abicht-Triest laat deze problematiek geheel

7. *Emancipatieplan Binnenlandse Zaken*, mei 1983, p. 1; Corinne Oudijk, *Sociale atlas van de vrouw*, 's-Gravenhage (Staatsuitgeverij) 1983, pp. 21 en 22.

8. L. Crocker, a.w., p. 204.

9. A. Komen, 'Bewuste en onbewuste uitingen van diskriminatie', in: *NJB* 1982, p. 630; A.W. Heringa en T. Knoop Pathuis, 'Huisvesting en discriminatie', in: *NJCM-bulletin*, september/oktober 1981, p. 298.

liggen. Misschien is zij van mening dat die onzekere faktor slechts in te verwaarlozen mate afbreuk zou doen aan de te verwachten positieve resultaten. Het is in dit verband verheugend dat minister Rietkerk – zoals hij onlangs mededeelde ter gelegenheid van de overhandiging van het advies van de Advieskommissie onderzoek minderheden – nog dit jaar gelden beschikbaar zal stellen teneinde een onderzoek mogelijk te maken naar de effecten van positieve diskriminatie.¹⁰

Tot de resultaten van dit onderzoek beschikbaar zijn lijkt enige voorzichtigheid bij het toepassen van positieve diskriminatie niet overdreven. Men zou bijvoorbeeld voorkeursbehandelingen kunnen beperken tot die gevallen waarbij de beste vrouwelijke kandidaat slechts gradueel minder gekwalificeerd is dan de beste mannelijke kandidaat.¹¹ Ingaan op de vraag wanneer een kandidaat het best voor een functie gekwalificeerd is, voert binnen deze kontekst te ver.

'Affirmative Action Plans' en vrouwen

De tweede vraag die door Abicht-Triest wordt opgeworpen, is de vraag of de Amerikaanse 'Affirmative Action' model kan staan voor belgische maatregelen ter verbetering van de positie van de vrouw op de arbeidsmarkt. Dergelijke maatregelen kunnen zich ofwel richten op verbetering van het kwalitatieve nivo van het vrouwelijk arbeidsaanbod ofwel op veranderingen in het aanstellings- en wervingsbeleid van de werkgevers. De suggestie van Abicht-Triest dat het praktieser is in eerste instantie maatregelen te nemen gericht op de verandering van het beleid van de werkgevers, kan ik volledig onderschrijven.

Deze stellingname vergt echter wel enige toelichting. Men kan hiervoor teruggrijpen naar de zogenaamde dubbele arbeidsmarkttheorie, aan de hand waarvan de positie van de vrouw op de arbeidsmarkt is onderzocht.¹² Gebleken is dat het scholingsnivo van vrouwen niet van doorslaggevend belang is voor de banen waarin

10. *NRC-Handelsblad*, 4 september 1984, p. 2.

11. L. Crocker, a.w., p. 205.

12. Deze theorie verdeelt de arbeidsmarkt in twee segmenten: het primaire segment bestaat uit banen met relatief grote arbeidszekerheid, hoog scholingsnivo en hoge lonen, promotiekansen en goede arbeidsomstandigheden; het sekundaire segment uit relatief laag betaalde routine-arbeid, met weinig tot geen promotiekansen, minder goede arbeidsomstandigheden en ook minder arbeidszekerheid. Zie: Saskia Poldervaart (red.), *Vrouwenstudies - Een inleiding*. Nijmegen (SUN) 1983, pp. 154-155.

zij terechtkomen. Mannen en vrouwen die wat geschooldheid betreft vergelijkbaar zijn, blijken niet op vergelijkbaar niveau werkzaam te zijn. Treffend is dat bij de mannen en vrouwen met een middelbare beroepsopleiding 40% van de vrouwen 'tweederangs'-banen hebben en slechts 15% van de mannen. Ook blijken mannen met een dergelijke beroepsopleiding veel meer dan vrouwen als hogere functionaris werkzaam te zijn, te weten 14% bij de mannen tegen 1% bij de vrouwen. Het verbeteren van het scholingsniveau van vrouwen blijkt dus niet een voldoende remedie te zijn voor de slechte concurrentiepositie van vrouwen op de arbeidsmarkt. Tevens laat dit onderzoek zien dat mannen – ook al is de uitgangspositie van hun carrière gelijk aan die van vrouwen – er na verloop van tijd beter in geslaagd zijn dan vrouwen om door te dringen tot leidinggevende banen die in hoog aanzien staan.

Positieve diskriminatie van vrouwen bij werving en selectie zou dus ontoereikend kunnen blijken. Affirmative Action Plans gaan over het algemeen veel verder. Bedrijven die met de Amerikaanse overheid willen kontrakteren, krijgen niet alleen de verplichting opgelegd om ondervertegenwoordiging van werknemers die afkomstig zijn uit minderheidsgroeperingen te lijf te gaan aan de hand van streefgetallen en -data. Veelal bevatten dergelijke plannen ook programma's met het oog op het actieve zoeken naar personeel uit deze groeperingen, het bevorderen van kinderopvang, transport naar en van het werk en huisvesting van de betrokken werknemers en het verzorgen van interne opleidingen en bijscholingskursussen. Kortom voorkeursbehandeling in de vorm van Affirmative Action Plans maken niet alleen de arbeidsmarkt toegankelijker en carrièremogelijkheden groter voor vrouwen, maar stimuleren tevens het verrichten van betaalde arbeid door vrouwen met een gezinstak en door vrouwen die gedurende geruime tijd niet aan het arbeidsproces hebben deelgenomen.

Bij de discussie over de wenselijkheid van naar Amerikaans voorbeeld gemodelleerde vormen van positieve diskriminatie dient men zich echter te realiseren dat deze programma's voornamelijk strekken tot het verkrijgen van een zeker – getalsmatig – evenwicht tussen de verschillende categorieën werknemers. De prijs van deze gelijkheid is voor vrouwen echter hoog: hun kinderen worden door anderen verzorgd, zij leven in een mannenwereld die is afgestemd op mannelijke kondities. Er wordt een geweldige rolkonditionering van de vrouw geveerd. Het zijn en blijven maatregelen die gericht zijn op een kwantitatief en kwalitatief verhoogde deelname van vrouwen aan een arbeidsproces dat afgestemd is op de mannelijke werknemer als

norm en op een arbeidsdeling tussen mannen en vrouwen naar produktieve en reproductieve taken. Een echte synthese tussen gezin en arbeid van de vrouw wordt ook door Affirmative Action niet tot stand gebracht.¹³

Natuurlijk is het bij de achterstandproblematiek van belang om tussentijds te grijpen naar oplossingen, die minder volmaakt zijn dan men eigenlijk zou wensen, maar die wel direkt effect sorteren, in plaats van het streven uitsluitend te richten op een ver weg gelegen ideaal. Toch is het juist bij de discussie over bovengenoemde verderstreckende beleidsaanbevelingen – die immers al veel structureler het achterstandprobleem aanpakken dan bijvoorbeeld het toepassen van positieve diskriminatie bij het aanstellingsbeleid – interessant om zich ook eens te verdiepen in de vraag welk doel men met vrouwenemancipatie uiteindelijk voor ogen heeft. Wil men gelijkheid met de man als norm?¹⁴ Wil men gelijkheid bij de verdeling van betaalde en onbetaalde arbeid? Wil men een aantal speciale rechten voor vrouwen die aansluiten bij hun rol in de reproductieve sfeer, zoals zwangerschaps- en moederschapsverlof?¹⁵ Wil men de erkenning van specifiek vrouwelijke eigenschappen, gepaard gaande aan feminisering van de man en feminisering van de maatschappij?¹⁶ Of wil men een juiste evaluatie van deze eigenschappen op de arbeidsplaats?¹⁷ Juist met één of meer van deze uitgangspunten voor ogen kan men zich gericht bezighouden met de slechte concurrentiepositie van vrouwen op de arbeidsmarkt in het algemeen en de wenselijkheid, c.q. invulling van Affirmative Action Plans in het bijzonder.

Uit de Amerikaanse ervaringen kunnen wij leren dat de invulling ervan aanleiding heeft gegeven tot hevige juridische strijd. Hoe sterker de voorkeursbehandeling zich manifesteert des te meer

13. Dorien Pessers, 'Gelijkheid of Rechtvaardigheid', in: *Diskussienota voor de ZWO-workshop 'Vrouw en Staatsrecht'*, 4 november 1983.

14. Dat dit streven niet onbegrensd is, spreekt voor zich. Zie hierover o.a. Wendy Williams, 'The Equality Crisis: Some Reflections On Culture, Courts and Feminism', in: *Women's Rights Law Reporter*, voorjaar 1982, vol. 7, nr. 3, pp. 175 e.v.; Ann C. Scales, 'Towards a Feminist Jurisprudence', in: *Indiana Law Journal*, vol. 56: 375, nr. 3, 1981, p. 435.

15. Elizabeth H. Wolgast, *Equality and the Rights of Women*. Ithaca/Londen, (Cornell University Press) 1980, pp. 56 e.v.

16. Angela Miles, 'The Integrative Feminine Principle in North American Feminist Radicalism: Value Basis of a New Feminism', in: *Women's Studies, International Quarterly*, vol. 4, nr. 4, 1981, pp. 481 e.v.

17. Janet Radcliffe Richards, *The sceptical feminist*. Harmondsworth (Penguin Books) 1982.

maatschappelijke weerstand er kan rijzen, met als gevolg een toename van de neiging om het desbetreffende plan aan de rechter voor te leggen voor een oordeel over de (grond)wettigheid. Een zeer stringente rechterlijke toetsing van op raciale of etniese kenmerken gebaseerde allokatiecriteria wordt met name toegepast in verband met de Equal Protection Clause van het 14th Amendment van de Amerikaanse grondwet (non-diskriminatiebeginsel voor de overheid). Dit heeft bijvoorbeeld tot gevolg gehad dat bepaalde, op zodanige kenmerken gebaseerde, quotasystemen ongrondwettig werden verklaard.¹⁸ Rechterlijke toetsing aan Title VI (diskriminatieverbod voor werkgevers inzake door de overheid gesubsidieerde activiteiten) en Title VII (diskriminatieverbod voor werkgevers inzake de normale activiteiten van een ondernemer) van de Civil Rights Act 1964 (een voor alle staten geldende federale wet) geschiedt daarentegen met aanmerkelijk meer soepelheid.¹⁹

Het betreffen hier echter stuk voor stuk uitspraken over Affirmative Action Plans die gericht waren op raciale of etniese minderheden. Daaraan valt geen konklusie te verbinden met betrekking tot wettelijke maatregelen die zich richten op de vrouw als minderheid. De enige zekerheid die men heeft is, dat als het gaat om het seksekriterium in plaats van een raciaal of etniese kenmerk, de rechter ook aan de Equal Protection Clause van het 14th Amendment minder strikt toetst.²⁰ Dit verschil in benadering van sekse- en rassendiskriminatie zou verband kunnen houden met de verschillende kulturele en maatschappelijke kaders waarbinnen beide vormen van diskriminatie plaatsvinden.

De reacties op het invoeren van een voorkeursbehandeling van vrouwen naar het model van de Amerikaanse Affirmative Action Plans laten zich niet goed voorspellen. Zeker is echter wel dat het veel weerstand zal ontmoeten. Dit is overigens in de Verenigde Staten geen belemmering gebleken om op het ingeslagen pad verder te gaan.

Slotopmerkingen

Monika Abicht-Triest komt niet toe aan het formuleren van antwoorden op de beide vragen die zij stelt. Dit is ook niet zo verwonderlijk. Positieve diskriminatie is een uiterst complexe materie

18. State Court 2733, 1978.

19. State Court 2721, 1979.

20. State Court 2733, summary p. 779.

waaraan een aantal zeer problematische aspecten kleven. Wil men een weloverwogen antwoord op deze vragen geven, dan valt ook niet te ontkomen aan de noodzaak van een nadere invulling van de begrippen gelijkheid en rechtvaardigheid die in de discussie over positieve diskriminatie veelal gebruikt worden zonder dat de betekenis ervan nader wordt toegelicht. Wil men positieve diskriminatie kunnen verdedigen dan zal een steekhoudende rechtvaardiging zowel van het doel als van het middel nodig zijn. Het formuleren van een doel kan op zich immers niet de middelen heiligen.

Liesbeth Brouwer

Wat is literatuur?

Vragen naar een onbekende weg*

Literatuur wordt door feministiese literatuurwetenschappers in verband gebracht met vrouwenonderdrukking. Zij stellen dat de literatuur een terrein is van vrouwenonderdrukking. Ligt er aan dit standpunt niet een te overmoedige konklusie ten grondslag? Levert de eeuwenoude literaire traditie werkelijk één beeld op; een categorie 'nee' of een categorie negatie van het schrijven van vrouwen?

In dit artikel kritiseer ik de stelling dat literatuur een terrein van vrouwenonderdrukking is. In het kort komt mijn betoog erop neer dat de uitwerking van deze stelling een reïfikatie van de literatuur en de literaire praktijken inhoudt; literatuur wordt tot ding gemaakt, het proceskarakter van de literatuur wordt miskend. Verschuivingen en breuken in het literaire vertoog en in de literaire praktijken krijgen niet de aandacht die zij verdienen. Het gevolg is dat het heel moeilijk is inzicht te krijgen in achtergronden van aan- en afwezigheid van vrouwenliteratuur in het korpus van literaire werken. Gevolg is ook dat het moeilijk is inzicht te krijgen in betekenis en funktie van literatuur voor vrouwen. De uitspraak dat literatuur een terrein van vrouwenonderdrukking is, maakt bovendien dat vroeger verschenen vrouwenliteratuur in een vreemd daglicht komt te staan. Zij wordt, zoals Hélène Cixous het uitdrukt, het proza van liggende, lijdende vrouwen; of, zoals zij in de meer traditionele feministiese literatuurwetenschap verschijnt, een produkt van bovenmenselijke krachtsinspanning.

Ik wil in dit artikel laten zien dat de stelling, dat literatuur een terrein is van vrouwenonderdrukking, niet vruchtbaar is voor een verdere ontwikkeling van de feministiese literatuurwetenschap. Zij komt voort uit een identifikatie met een sociaal-kultureel waarderingsmechanisme waarin de literatuur en bepaalde schrijvers

* Dit artikel is een omwerking van het artikel 'En weer stellen wij de vraag wat literatuur is', dat verscheen in de themamap 'beeld, taal, teken', in het kader van de Winteruniversiteit Vrouwenstudies te Nijmegen, december 1983.

een zeer bijzondere status genieten. De afwezigheid van vrouwen in de rij van zeer grote schrijvers wordt verabsoluteerd en vrouwen verschijnen als de afwezigen, wel aangeduid door de taal, maar zich er niet in representerend. Twee uitwegen uit de miskennis van het schrijven van vrouwen resten feministiese literatuurwetenschappers: de toekomst en de klacht, de beschuldiging. In de vrouwenliteratuur van de toekomst wordt een verlangen geprojecteerd, een verlangen naar Het Literaire Werk, soeverein vrouwelijk en poëtisch; een poëzie die nieuwe werkelijkheden verschaft, experimenteert met nieuwe vormen en in verzet is tegen 'de dominante maatschappelijke en kulturele orde'. De (mannen)literatuur wordt aangeklaagd als terrein van vrouwenonderdrukking: zij zou in haar beschrijving van vrouwen vrouwen onherkenbaar hebben gemaakt voor henzelf, vervreemd en mede daardoor zouden vrouwen niet meer in staat zijn 'zich te schrijven'; zij zou de patriarchale symboliese orde en de plaatstoewijzingen van vrouwen daarbinnen mede reproduceren en realiseren.

Tussen de klacht over het verleden en het verlangen naar de toekomst liggen de mogelijkheden van het heden. Het gaat mij er in dit artikel niet om aan te geven hoe een feministiese literatuurwetenschap er uit zou moeten zien, het object ervan aan te geven. Ik wil laten zien welke vragen feministiese literatuurwetenschappers gesteld hebben, welke onderzoeksgebieden zij opgelegd hebben, welke hypothesen zij geformuleerd hebben, ondanks hun mijns inziens problematische literatuurbegrip.

Literatuur als terrein van vrouwenonderdrukking

We zien de figuur van de klacht en de beschuldiging al aan het werk in een van de eerste in Nederland verschenen feministiese literatuurwetenschappelijke artikelen: 'Aarzelend denken over een feministiese literatuurtheorie' van Hanneke van Buuren.¹ Zij klaagt hierin de literatuur aan: 'schrijvers doen net alsof ze waardevrije, non-politieke literatuur bedrijven in goddelijke vrijheid en inspiratie; de traditie is mannelijk, schrijvers komen uit de middle-class, ze zijn burgerlijk; literatuur bezit macht; echte vrouwenliteratuur wordt geweigerd, omdat die schrik aanjaagt; de wereld wordt er niet in uitgebeeld zoals die is, en zeker vrouwen in de literatuur zijn

1. Hanneke van Buuren, 'Aarzelend denken over een feministiese literatuurtheorie', in: *Te Elfder Ure* 20, 1975, pp. 812-822.

karikaturen van mannelijke verlangens en angsten; schrijvers worden opgehemeld.’

Vervolgens spreekt Van Buuren haar verlangens uit: ‘Vrouwen moeten streven naar een revolutionering van de literatuur; vrouwen moeten er hun denken, hun wereldbeelden die niet structureel gesloten zijn, in kwijt kunnen; de romans van de toekomst moeten emanciperend zijn, moeten de groei van alle vrouwen mogelijk maken.’ Literatuur kortom als inperker tegenover literatuur als schier onbegrensde mogelijkheid.

De meeste thema’s die in de jaren na het verschijnen van dit artikel in de feministiese literatuurwetenschap aan de orde zijn gesteld, zijn al aanwezig in Van Buurens artikel, het heeft echter een onmiskenbaar andere stijl dan de huidige feministiese literatuurwetenschappelijke artikelen. Het is niet afgerond; schijnbaar uit het niets voegt Van Buuren de uitspraak ‘Wij houden van je’ in en zij besluit haar artikel met een raadseltje over de priesteres Yin Moetjing en de monnik die satori verkreeg. Met het elan en de overmoed een beginnende beweging eigen breekt Van Buuren populaire opvattingen van de literatuur open. Maar waar (naar)toe zijn die opengeboken?

Zeven jaar na de publikatie van Van Buurens artikel verschijnt ‘Shakespeares zuster zwijgt niet langer’ van Margret Brüggmann. Brüggmanns toon is veel professioneler dan die van Van Buuren. Maar ook bij Brüggmann zien we de klacht herhaald: ‘vrouwen werden verbrijzeld tussen de normen die de maatschappij aan haar oplegt; vrouwelijk talent ging ongehoord ten gronde’.² Brüggmanns artikel is een poging om de feministiese literatuurwetenschap te redden van een versplintering in deelonderzoeksterreinen, het is een poging om de kritiese potentie van de feministiese literatuurwetenschap te behouden. Eenmakend en een wetenschappelijke discipline rechtvaardigend zou de aard van de literatuur zijn, dat wil zeggen literatuur als een terrein van vrouwenonderdrukking.

Shakespeares zuster zwijgt niet langer

Terecht merkt Brüggmann op dat vrouwen niet zomaar een blauwdruk kunnen geven voor de oplossing van seksespecifieke problemen. Zij verwijt de gevestigde wetenschap dat die vrouwen dwingt tot het snel produceren van zulke oplossingen. Zij vraagt tijd en ruimte om rustig over deze problemen na te denken. Hoewel ik het met haar konklusie eens ben, heb ik toch mijn twijfels bij haar argumenten. Wie of wat is

2. Margret Brüggmann, ‘Shakespeares zuster zwijgt niet langer – aspecten van een feministische literatuurwetenschap’, in: *Socialisties-Feministische Teksten* 7, 1982, pp. 125-161, hier p. 125.

die gevestigde traditionele wetenschap die vrouwen dwingt tot oplossingen? Zeker in de literatuurwetenschap hebben we niet te maken met naar oplossingen voor maatschappelijke problemen zoekende wetenschappers. Integendeel, men betoont zich wars van maatschappelijke problemen, men doet er veel aan die buiten de vraagstellingen te houden. Het is juist een verworvenheid van onder meer de feministiese literatuurwetenschap de relaties tussen literatuur en maatschappij aangegeven te hebben. Waartoe die wetenschap vrouwen wel dwingt is het denken over literatuur, vrouwen en het schrijven van vrouwen vorm te geven met behulp van het begrippenapparaat van de literatuurwetenschap en in de termen van gangbare literatuurwetenschappelijke discussies. Die zijn echter niet zonder meer toereikend voor een feministiese vraagstelling aangaande de literatuur.

Brügmann stelt dat literatuur één der terreinen is van vrouwenonderdrukking. Het doel van een feministiese literatuurtheorie is 'vrouwen binnen het literaire bedrijf van hun oude positie te bevrijden en nieuwe mogelijkheden voor hen te scheppen'.³ Een opmerkelijk concrete doelstelling, één die de weg bereidt voor een toekomstig literatuurwetenschappelijk onderzoeksprogramma, gericht op de verandering van de literaire praktijk. Aanzetten hiertoe zouden we dan ook in het vervolg van haar artikel mogen verwachten. Die vinden we echter niet. Zou dit verzuim niet te maken hebben met het literatuurbegrip dat binnen de feministiese literatuurwetenschap gehanteerd wordt?

Verschuivingen en breuken

We kunnen spreken van breuken en massale verschuivingen in het literaire bedrijf sinds de jaren zestig.⁴ Sinds die tijd zijn, zowel in de literatuurwetenschap als via nieuwe vormen van schrijven en praktijken van literatuuronderwijs, de oude letterkundige opvattingen van literatuur als boven plaats en tijd verheven, als uitdrukking van het universele, terzijde gelaten. Feministiese literatuurwetenschappers

3. M. Brügmann, a.w., p. 131.

4. Het literaire bedrijf is een samenstel van praktijken; het gaat hierbij om commerciële activiteiten in verband met literatuur, alsook om spreken en schrijven (wetenschappelijk, krities) over literatuur, om het literatuuronderwijs (vorming via literatuur) en om literaire werken. Voor het verkrijgen van inzicht in een geschiedenis van literatuur of in het fenomeen literatuur zijn al deze facetten van belang.

hebben deze ontwikkelingen miskend. In de feministiese benadering van de literatuur wordt de literatuur vereenzelvigd met een idealisering ervan, die in zijn zuivere vorm nauwelijks meer beleden wordt en die zeker binnen de moderne literatuurwetenschap niet verdedigd wordt. Voordat wij iets kunnen zeggen over een mogelijk bijzondere positie van vrouwen/het vrouwelijke in de literatuur zouden we eerst inzicht moeten hebben in wat literaire werken en opvattingen over literatuur te maken hebben met literaire praktijken. Pas daarna kunnen we iets konkluderen over de opnemings- dan wel uitsluiting van de artistieke produktie van vrouwen in de literaire traditie. Silvia Bovenschen laat in 'Ueber die Frage: Gibt es eine weibliche Aesthetik?' de produktiviteit van deze vraagstelling zien. Zij geeft aan hoe door de dynamiek van de literatuurgeschiedenis ruimte is ontstaan voor andere genres en – in bepaalde gevallen – voor het schrijven van vrouwen.⁵ Ook Elaine Showalter heeft oog voor de historische transformaties van de literatuur. Zij laat in *A literature of their own* zien dat de opkomst van de realistische roman als literaire vorm in de achttiende eeuw voor het schrijven van vrouwen van grote betekenis is geweest.⁶

Onderzoek als dat van Bovenschen en Showalter geeft ons in ieder geval iets van een verklaring voor de aanwezigheid van vrouwenliteratuur in de literaire traditie. Een verklaring voor de manifeste ondervertegenwoordiging van schrijvende vrouwen in de rij van grote schrijvers vormt hun onderzoek niet. Dit is het onderwerp van *A room of one's own* van Virginia Woolf. Woolf konkludeert dat het niet aan de literatuur ligt dat vrouwen erin ondervertegenwoordigd zijn; de oorzaak ligt volgens haar in de maatschappelijke positie van vrouwen. Woolf gaat echter geheel en al uit van haar eigen appreciatie en interpretatie van de literatuur (wellicht maakt dat de kracht van het opstel uit) en sluit daarbij aan bij de traditionele esthetiek.⁷ Inzicht in de verhouding van het schrijven van vrouwen en heersende opvattingen over literatuur krijgen we daardoor niet. Wetenschappelijk onderzoek naar het vertoog over de literatuur, de literaire praktijken en de relatie daarvan tot het schrijven van vrouwen is nog nauwelijks gedaan. De miskenning van het proceskarakter van de literatuur en daarmee de miskenning van transformaties van de posities van

5. Silvia Bovenschen, 'Ueber die Frage: Gibt es eine weibliche Aesthetik?', in: *Ueberwindung der Sprachlosigkeit. Texte aus der neuen Frauenbewegung*. Darmstadt 1979, pp. 82-116.

6. Elaine Showalter, *A literature of their own*. Londen, 1978.

7. Virginia Woolf, *A room of one's own* (1929). Londen 1980; ned. vert. *Een kamer voor jezelf*. Amsterdam 1958, 1980.

vrouwen en het vrouwelijke in de literatuur zou daaraan debet kunnen zijn.

Wat is literatuur

Wat betekent ‘het proceskarakter van de literatuur’? Het begrip literatuur bedriegt. Het lijkt een volkomen doorzichtige term, verwijzend naar de werkelijkheid, uitdrukking van een werkelijk objekt. De hardnekkigheid van de vraag ‘wat is literatuur’ in het vertoog over de literatuur duidt er al op, dat het begrip in het geheel niet doorzichtig is. Het lijkt erop dat de vraag en met name de antwoorden die erop gegeven zijn en worden, te maken hebben met de legitimatie van de literaire praktijken en een stempel drukken op nieuwe literaire produktie. Is er iets in deze legitimeringen dat maakt dat het schrijven van vrouwen uitgesloten wordt?

Brügmann signaleert in het eerder aangehaalde artikel hoe problematies het begrip literatuur is. Zij noemt als direkte bepalingen van de literatuur vormgeving van taal omwille van esthetiese werking, gebruikmaking van fantasie, toespeling op de werkelijkheid.⁸ Hierbij ontbreekt mijns inziens het aspekt van sanktionering. Wat of wie bepaalt wanneer taal estheties werkt, wanneer er sprake is van fantasie, wanneer een tekst inzicht verschaft in de werkelijkheid? Het lijkt mij dat het juist in de eerste plaats om deze sanktionering gaat. Pas de instelling van een beoordelingskriterium of het bestaan van een beoordelende instantie maakt het mogelijk dat literatuur van niet-literatuur (die even estheties, metafories of fantasties kan zijn) gescheiden wordt, dat bepaalde teksten buitengesloten en andere omarmd worden, dat aan sommige teksten waarde wordt toegekend en aan andere niet. In het hiervolgende korte uitstapje in de geschiedenis zal ik een aantal sanktioneringen aangeven die van belang kunnen zijn bij de analyse van de posities van vrouwen in het literaire bedrijf. Het gaat hier slechts om een oppervlakkige beschouwing, gedetailleerder onderzoek is nodig.

Voor bepaalde tijdvakken, in bepaalde kulturen is een kriterium ter beoordeling van wat literatuur is en wat niet, inderdaad op te sporen. Wanneer er geen sprake is van ontologische onrust en een samenleving stabiel is (dat wil meestal zeggen, wanneer duidelijk is wie aan het woord mag komen en wie niet, wanneer de hegemonie van één klasse of groep niet wezenlijk aangetast wordt) is heel het

8. M. Brügmann, a.w., pp. 129-130.

(officieel) artistiek streven gericht op imitatie van een artistieke grondtekst, die tegelijkertijd gezien wordt als de afschaduwning van de 'werkelijkste werkelijkheid'. Bij beoordeling van 'nieuwe' kunstproducties wordt als criterium gehanteerd of in de tekst de wezenlijke inhoud uit de grondtekst aanwezig is. De nieuwe tekst wordt niet beoordeeld op originaliteit, maar op spitsvondigheid: slaagt de kunstenaar erin hetzelfde mooier, compakter te zeggen. De artistieke produktie onderstreept zo de stabiliteit van een samenleving. De konstante herhaling van de klassieke voorbeelden geeft de orde van de dingen in zo'n kultuur iets onherroepelijks; steeds weer wordt de essentie, die dingen waarom het in zo'n samenleving draait, bevestigd.

Men neemt wel aan dat zulke redelijk makkelijk na te trekken sanktioneringen sedert het einde van de achttiende eeuw niet meer functioneren in de Europese literatuur. In de periode die wij aanduiden met de Romantiek werd de verbeeldingskracht van de individuele kunstenaar tot criterium voor literatuur. In de Romantiek kwamen de ideeën originaliteit, creativiteit en genie op. Hiermee lijkt de weg vrijgemaakt te zijn voor een sanktionering die trekken van willekeur kan vertonen; de sanktionering is immers niet meer af te meten aan een tekst of essentie die boven de individuen uitgaat. Het is door dit gebeuren dat de idee van literatuur als vrijzône kan gaan functioneren.

Ook in de produktie van literaire werken zijn in de achttiende eeuw verschuivingen opgetreden. Literatuur werd een economies goed, verhandelbaar, mede bepaald door de wet van vraag en aanbod. Ian Watt laat in *The rise of the novel* zien hoe de opkomst van de roman als literaire vorm samengaat met de opkomst van een middenklasse. De afhankelijkheid van schrijvers is verschoven, van patronage door adellijke families naar, uiteindelijk, oplagen en verkoopcijfers. Daarmee is ook de rol van de lezers verschoven.⁹

Paul Claes zegt in *Het netwerk en de nevelvlek* dat het plaatsen van de mens in het centrum van de wereld de weg vrijgemaakt heeft voor de bestudering van de geschiedenis.¹⁰ Deze observatie lijkt van groot belang voor het begrijpen van het volgende type sanktionering in de literatuur. Thomas S. Eliot verwoordt deze mijns inziens het duidelijkst. In zijn opvatting is zowel het ideaal van de Romantiek als de idee van de geschiedenis geïnkorporeerd. Met behulp van de laatste notie lijkt hij de gevreesde willekeur uit te bannen. In

9. Ian Watt, *The rise of the novel* (1957). Harmondsworth, 1981.

10. Paul Claes, *Het netwerk en de nevelvlek*. Leuven 1979.

‘Tradition and the individual talent’ schetst Eliot het effect van de geestesinstelling van de Romantiek. Hij zegt dat het zoeken naar originaliteit in een literair werk een volledige appreciatie van zo’n werk in de weg kan staan. ‘Terwijl als we een dichter benaderen zonder dit vooroordeel (het vooroordeel van de Romantiese geest dat het om ‘novelty’ zou gaan, *L.B.*) zullen we vaak merken dat niet alleen de beste, maar ook de individueelste delen van zijn werk die kunnen zijn waarin de dode dichters, zijn voorouders, hun onsterfelijkheid het krachtigst laten gelden.’¹¹ Een appreciatie van de literatuur zoals Eliot die voorstaat, wordt een zaak van veel studeren en zware inspanning, zowel voor de dichter/schrijver als voor de lezer. Wat bestudeerd moet worden is de traditie; traditie houdt histories besef in en dit houdt op zijn beurt weer in ‘een besef niet alleen van het voorbij zijn van het verleden, maar van zijn tegenwoordigheid’.¹² Het gaat Eliot niet om herhaling, maar om het besef van onze traditionaliteit. ‘Iemand zei: “De dode schrijvers zijn zo ver weg omdat wij zo veel meer *weten* dan zij.” Exakt, en zij zijn dat wat wij weten.’¹³ Voor Eliot, en voor veel letterkundigen met hem, is de literaire traditie de grondtekst. De beheersing van deze traditie door een schrijver lijkt een voorwaarde te zijn voor literaire waarde. Bij Woolf zien we soortgelijke ideeën. Zij laat zien wat het gebrek aan opleiding betekent voor taal en vormen in het schrijven van vrouwen.¹⁴ In Eliots werk zien we deze ideeën in praktijk. Hij verwerkt in zijn poëzie andere literaire werken, mythologie, religie en filosofie. Hij tovert als het ware met de volgens hem kultuurstichtende mythen, verhalen en andere vormen van weten, maar tegelijk ook met de politieke gebeurtenissen van zijn tijd. Het resultaat is echter niet een soort leerdicht of een pompeus exposé van kennis. Men moet er dichter voor zijn, denk ik, om uit de explosie van tekens een nieuw beeld te voorschijn te halen.

Tegenwoordig lijkt de traditie en de geschiedenis van de literatuur niet zo’n belangrijke plaats meer in te nemen in het vertoog over de literatuur. Toch moeten we niet vergeten dat onderzoek naar nationale literaturen nog een belangrijk onderdeel is van het werk dat aan letterenfakulteiten wordt gedaan. Smaakmakend is dit werk

11. Thomas S. Eliot, ‘Tradition and the individual talent’, o.a. in: *The Oxford Anthology of English Literature*. Londen 1982, p. 2014.

12. T.S. Eliot, a.w., p. 2015.

13. T.S. Eliot, a.w., p. 2019.

14. Zie Liesbeth Brouwer en Greet van der Hout, ‘Visioenen van (nog) niet geschreven poëzie’, in: *Vrouwen en maatschappij*. Publikatie van het Thijmgenootschap. Nijmegen 1984.

momenteel nauwelijks. De verheerlijking van een nationale cultuur en de groten daarin lijkt nauwelijks nog ideologies of politiek functioneel.

Invloedrijker is onderzoek naar de taal, de structuur en de textuur van literaire werken. Interessant is in dit verband de ontwikkeling van de literatuurwetenschap.¹⁵ Hierbinnen is de vraag 'wat is literatuur' niet meer aan de orde. Klaarblijkelijk hoeft de wetenschap niet meer bij te dragen aan de directe legitimatie van de literatuur. Gevraagd naar de aard van de literatuur zal de literatuurwetenschapper ons antwoorden dat hij niet weet wat literatuur is. Hij heeft weliswaar een eigen gebiedsafbakening en een werkdefinitie, maar tot een synthese van de vele bepalingen die eraan kleven is hij niet gekomen. Hij richt zijn aandacht op teksten of hooguit nog op literaire effecten. Deze laatste, zal hij zeggen, zijn in het geheel niet beperkt tot datgene wat in de volksmond literatuur wordt genoemd. Ze komen voor in reclameboodschappen, in brieven, preken, politieke betogen, in het alledaags taalgebruik en zelfs in wetenschappelijke verhandelingen.

De sanktionering lijkt hiermee geheel naar elders verschoven (naar de weg van vraag en aanbod?), maar betekent in de praktijk wel een wetenschap waarin het moeilijk spreken is over andere dan talige – in ruime zin – aspecten van de literatuur.

Met deze opsomming van sanktioneringen in de literatuur heb ik een aantal pijlers van het vertoog over de literatuur willen aanduiden. De reden waarom ik me niet uitsluitend baseer op de moderne opvattingen, is dat ik denk dat alle sanktioneringen die gegolden hebben nog aanwezig zijn in ons konkreet literatuurbegrip. We moeten dan ook de opeenvolging van typen sanktionering niet zien als aflossing of opheffing. De Romantiek heft het Imitatio-ideaal niet op – in zeker opzicht is het nog aanwezig in het negentiende-eeuwse burgerlijk realisme; ook ligt het ten grondslag aan het denken van de marxistische literatuurtheoretikus Georg Lukács en aan dat van de

15. De moderne literatuurwetenschap is feitelijk gekonstitueerd in reactie op de literatuuropvattingen binnen de traditionele letterkunde. De moderne literatuurwetenschappers verzetten zich fel tegen de huns inziens spekulatieve interpretaties en waardeoordelen van de traditionele letterkundigen. Zij reduceerden de literatuur vervolgens tot een *verzameling* identificeerbare brokken taal en besloten na onderzoek dat er op wetenschappelijke gronden geen reden is voor een onderscheid tussen literaire en niet-literaire taal. Echter niet alleen de moderne literatuurwetenschappers hebben tautologieën geproduceerd, ook de traditionele letterkundigen zagen wat ze zien wilden. Zij definieerden literatuur als een *geheel* bijeengehouden door een geestelijke band. Zij zochten in literaire werken de geestelijke band en vonden hem.

literatuurtheoretika Henriëtte Roland Holst; we zien het herhaald in het eerder aangehaalde artikel van Van Buuren – noch heft de idee van de traditie die van het individuele genie op. Het literatuurbegrip, of de afwezigheid daarvan, tenslotte, heft de idee van de traditie niet op. Deze bepalingen van de literatuur zijn in steeds wisselende gestalten van dominantie en onderschikking aanwezig in concrete betogen over literatuur (zie bijvoorbeeld de literatuurkritiek).

Het is dan ook geen wonder dat in de feministiese literatuurwetenschap al deze bepalingen terugkomen. De rechtvaardiging van de literatuur en de daarmee samenhangende problematiek van de toekenning van literaire waarde aan teksten vormt één van de hoofdonderwerpen van de feministiese literatuurwetenschap. Ze heeft zich hiermee een uiterst moeilijke problematiek op de hals gehaald. Zo abstrakt gesteld – en dit is feitelijk al gegeven met de stelling dat literatuur een terrein van vrouwenonderdrukking is – gaat het om een uiterst moeilijk grijpbaar verschijnsel. Vanwege de algemeenheid van de probleemstelling kan de verklaring dan ook niet anders dan uiterst algemeen zijn.

Ooit is binnen de materialistische literatuurtheorie het probleem van de (waardetoeckenning aan) kunst ook zo abstrakt gesteld. Men heeft pogingen gedaan de waardetoeckenning aan kunstwerken functioneel te verklaren. Men stelde dat de boodschap die kulturele elites uit kunstwerken destilleren en via onder meer het onderwijs doorgeven aan de massa's, dienstig zijn in de handhaving van de maatschappelijke orde. Eenzelfde denkpatroon zien we binnen de feministiese literatuurwetenschap. Wat het begrip 'kapitalistische ideologie' lange tijd was in de marxistische literatuurtheorie, namelijk afsluiting van de discussie, afdoende verklaring, zijn de begrippen 'patriarchaat', 'patriarchale symboliese orde' in de feministiese theorievorming. De literaire praktijken evenals de andere artistieke praktijken dragen bij in de bestending van de patriarchale orde.

Uitsluiting van vrouwen/het vrouwelijke

Meer gedetailleerd onderzoek naar transformaties in de literaire praktijken en vertogen kan ons een inzicht geven in het opkomen van literatuur geschreven door vrouwen. Het leert ons echter weinig over datgene wat wel de belangrijkste okkupatie binnen de feministiese literatuurwetenschap schijnt te zijn: een werkelijk vrouwelijk schrijven; een niet de mannelijke literatuur nabootsend schrijven. Het ontbreken van zulke literatuur zou te maken hebben met de plaats

die vrouwen en het vrouwelijke innemen in onze cultuur¹⁶ en de patriarchale symboliese orde die haar kenmerkt. In het voor deze cultuur kenmerkende proces van scheiding van geest en lichaam, waarbij het primaat is komen te liggen bij de geest, zien we dat het vrouwelijke tot de zijde van de lichamelijke gaat behoren. Zonde, verleiding, duister, temperament, vormloosheid, natuur, raadselachtigheid, onvervreemdheid zijn met vrouwelijkheid verbonden associaties. In de esthetiek, in de filosofie, in de psychologie verschijnt het vrouwelijke beurtelings als datgene wat beheerst moet worden en als ideaalbeeld. Het ideaal van vrouwelijkheid is vooral het 'Er zijn', het zijn grondslag hebben in zichzelf (zoals de natuur). Feministische filosofen brengen deze definiëring van vrouw, dit betekenisveld rondom vrouwelijkheid, deze vrouwenbeelden in verband met het ontbreken van representaties van het zelf, van de wereld, door vrouwen.¹⁷ Tegen dit 'mannelijk weten' over vrouwen wordt een andere, meer authentieke vrouwelijkheid ingezet. Een waarvan volgens sommigen nog sporen te vinden zijn in andere culturen, in oude culturen, in overgeleverde sagen en mythen.¹⁸ Een die misschien nog te vinden is in vrouwen zelf, wanneer ze zich bevrijden van het mannelijk weten over vrouwen. Een werkelijke inbreng van vrouwen in de vormgeving van de maatschappij, stelt men, veronderstelt een doorbreking van de patriarchale symboliese orde en veronderstelt een ont-identificering met deze orde.

Ook binnen feministiese theorievorming vinden we procedures en voorstellen voor zo'n ont-identificering. Ik wil hier twee typen ont-identificering globaal behandelen: de feministiese variant van het rationalisme, waarvoor Mieke Bals artikel 'Methoden in de literatuurwetenschap'¹⁹ model staat, en de figuur van de identifikatie met het andere, de ondermijnende positie, zoals die bijvoorbeeld door Luce Irigaray (*écriture féminine*) verwoord wordt. Daarna zal ik

16. Steeds vaker duikt de globale term cultuur op in beschrijvingen van de posities van vrouwen in de maatschappij. Gebruik van de term duidt op het aandacht geven aan denksystemen, waardetoekenning, symboliek rondom vrouwelijkheid en mannelijkheid.

17. Zie Marianne Schuller, 'Die Nachtseite der Humanwissenschaften. Einige Aspekte zum Verhältnis von Frauen und Literaturwissenschaft', in: *Ueberwindung der Sprachlosigkeit*, a.w., pp. 31-51.

18. Zie bijvoorbeeld Heide Göttner-Abendroth, *Die tänzende Göttin. Prinzipien einer matriarchalen Aesthetik* München 1982.

19. Mieke Bal, 'Methoden in de literatuurwetenschap', in: *Tijdschrift voor vrouwenstudies* 7, 1982, pp. 394-417.

kort de betekenis van het denken van Julia Kristeva voor een feministische literatuurwetenschap bespreken.

Methoden in de literatuurwetenschap

Ik denk dat Mieke Bal de geschiedenis ziet als een uiteindelijk naar de individualiteit van ieder persoon voerend proces. Het individu vindt zijn bestemming als het baas is over zijn eigen geschiedenis en zijn eigen werkelijkheid. Hiermee sluit zij aan bij het paradigma van de emancipatiegeschiedschrijving. Aan de uitsluiting van vrouwen in de cultuur maakt zij weinig woorden vuil. Zij ziet die als een te overwinnen en al gedeeltelijk overwonnen grootheid; iets van vroegere, duistere tijden. Bepalend in het proces van overwinning is het dagende licht van de rede. De uitsluiting van (de kulturele productie van) vrouwen zal tot een einde komen wanneer mannen het ideologies gehalte van hun voorstellingen van vrouwen zullen inzien. Vrouwen kunnen en moeten een bijdrage leveren aan dit reflectieproces. De bijdrage van de feministische literatuur/tekstwetenschapper kan hierin substantieel zijn. Zij kan via haar kennis van literatuur- en tekstwetenschappelijke methoden een analyse maken van heersende ideologische structuren. Vanuit een feministische vraagstelling en positie kan zij vervolgens een goed beargumenteerde kritiek op deze ideologie leveren.

Over de uitsluiting van vrouwenliteratuur in de literatuurgeschiedenis houdt Bal er de mening op na dat in het 'ideologies verdacht histories proces' dat de 'vorming van het corpus van gekonsakreerde teksten' is geweest, de letterkundigen hun persoonlijke appreciatie van teksten verward hebben met eigenschappen van het object. Zij hebben literaire waarde voorgesteld als objectief; ze hebben gemeend dat waarde een aanwijsbare, aantoonbare grootheid is, onafhankelijk van de lezer vast te stellen. Zij hebben daarmee miskend dat er voor de vaststelling van waarde twee dingen noodzakelijk zijn, een lezer en een tekst. Bron voor de waardetoekenning is uiteindelijk de lezer, zegt Bal. Is die lezer letterkundige dan zal hij of zij moeten proberen aan te geven waarin voor hem of haar die waarde ligt. In dit proces spelen argumenten een belangrijke rol; maar niet de laatste, want de waarde die het individu subjectief toekent kan hem of haar nooit ontnomen worden. Wanneer vrouwen vinden dat vrouwenliteratuur 'de moeite waard' is, moeten zij proberen deze waarde aan te geven, anderen te overtuigen van die waarde.²⁰ Het literaire korpus is een gegeven, maar geen

tijdloos, onveranderlijk gegeven. Klaarblijkelijk zijn er zulke machtsverhoudingen geweest tussen de seksen dat het korpus van gekonsakreerde teksten de vorm aangenomen heeft die het heeft: een traditie met gaten, een traditie waaruit vrouwenliteratuur verdrongen is. Bal betoogt dat deze gaten gedicht kunnen worden. Hiervoor stelt zij een omvangrijk onderzoeksprogramma voor, waarin de geschiedenis van de literatuur nog eens nagetrokken wordt en uitsluitingsmechanismen waarmee het schrijven van vrouwen in de vergetelheid is geraakt, blootgelegd worden. Een herziening van het literaire korpus is noodzakelijk en onvermijdelijk. Het toekomstige literaire korpus zal een resultaat zijn van overleg over teksten tussen gelijkwaardige, even mondige individuen.

Écriture féminine

Mieke Bal dichtte de kloof tussen mannen en vrouwen door de konstruktie van een boven de seksescheiding uitgaande rationaliteit en rationele taal. Zij ziet dat een rationele orde zich aftekent daar waar eerst (een seksistische) ideologie heerste. De filosofen die gerekend worden tot de *écriture féminine* zijn niet geïnteresseerd in het dichten van deze kloof, in éénmaking. Zij bekennen zich tot de ruimte van het andere, tot het buiten zijn. Wat betekent deze stellingname voor het denken over vrouwen en literatuur?

Om de eigenlijke konkrete sanktioneringen in de literatuur zal bijvoorbeeld Luce Irigaray zich niet bekommeren. Wat haar interesseert is het bestaan van sanktioneringen überhaupt. Waarom hechten mensen/mannen aan vastigheid, aan bepalingen, aan definities? Ze laat zien hoe het definiëren steeds nieuwe problemen oproept. Zo zouden we kunnen zeggen dat het bestaan van sanktioneringen onder andere het probleem oproept van de uitgesloten vrouwenliteratuur. Het is een vraag die helemaal niet puur is of oorspronkelijk, maar opgeroepen wordt door een hele geschiedenis van afgrenzingen en ordeningen.

Het alternatief dat Irigaray ons aanbiedt is ironiese dekonstruktie, dat wil zeggen allerlei manieren om het heersende discours te ondermijnen. In haar schrijven zien we deze ironiese dekonstruktie aan het werk. Verschillende stijlen en kodes worden door elkaar heen gebruikt, woorden worden vervormd, beweringen van gezaghebbende theoretici worden tot hun uiterste gevoerd, enzovoort. Deze teksten

leveren een stukje ‘werkelijkheid’ op. Ze geven uiting aan of imiteren dat wat er allemaal door een lichaam trekt. Een bombardement van tekens, stukken verhaal; het vele, het chaotiese. Taal verwijst niet naar de werkelijkheid, taal is werkelijkheid. Taal is ook lichamelijkheid; het is een soort spinnen of blazen zoals poezen doen, of fluiten zoals vogels doen, of brullen, loeien, blaffen. Irigaray wijst erop dat vrouwenonderdrukking geen puur probleem is; zij noemt het een metafoor (zij het een met materiële werking). Doen alsof de metafoor werkelijk is, betekent slechts dat vrouwen zich weergeven zoals mannen dat doen, met het gevaar aan hen gelijk te worden. Vrouwenbevrijding opgevat in de gewone zin duidt volgens haar op een verlangen naar een ‘falliese machtsgreep’.²¹ Het resultaat ervan – zo die al ooit zou lukken – is dat vrouwen net als mannen het vrouwelijke zullen uitsluiten. Of het schrijven van vrouwen al dan niet erkenning zal krijgen als literatuur, is voor Irigaray nauwelijks van belang. Als ze maar spreken en schrijven.

Door de theoretika’s van de *écriture féminine* worden de radikaalste posities – althans op theoreties nivo – ingenomen; echter ook op het nivo van het alledaagse leven hebben zij vrouwen iets te bieden. Niet langer te zwijgen, zich uit te spreken, het mannelijke vertoog te verstoren, het vrouwelijk lichaam tot spreken te brengen, dat is wat zij vrouwen voorhouden. Het zou kunnen zijn dat dit rigoureuze verzet tegen maatschappelijke instituties te zamen met de gefundeerde kritiek op de veronderstellingen, achtergronden en verklaringen daarvan²² een verklaring vormt voor de aandacht die de *écriture féminine* krijgt binnen de feministiese literatuurwetenschap in Nederland. Zij biedt uitwegen uit te nauw bevonden wetenschappelijke kaders.

Vragen bij deze ont-identificeringen

Bal beschouwt de *écriture féminine* als een feministiese avant-garde. Zij erkent de waarde ervan, maar beschouwt haar ‘formeel en inhoudelijk ontoegankelijk voor veel vrouwen’.²³ In hun huidige vorm hebben deze teksten geen vormende waarde voor grote groepen mensen, zegt Bal. Daarmee laat zij de *écriture féminine* voor wat ze is; zij gaat er geen discussie mee aan.

21. Luce Irigaray, ‘Vragen’, in: *Te Elfder Ure* 27, 1980, pp. 120-132.

22. Luce Irigaray, *Speculum. De l’autre femme*, Parijs 1974. Zie ook Rina Van der Haegen, ‘Een feministisch ondervragen van symbolische structuren’, in: *Vrouwen en maatschappij*, Nijmegen 1984, p. 32-42.

23. M. Bal, a.w., p. 398.

De feministiese literatuurwetenschap zou mijns inziens echter gebaat zijn bij zo'n discussie. We raken hier namelijk aan een vrij fundamentele scheiding van politieken. In het denken van Bal is een vrij subjekt uitgangspunt en doel; doel van een feministiese politiek is dat vrouwen subjecten worden in deze zin. Bals (literatuur)wetenschap dient ook een opvoeding, een vorming; opvoeding en vorming tot vrije subjecten. Men realiseert zijn subjectiviteit het best langs de weg van het aanleren van een rationeel vertoog.²⁴ In de *écriture féminine* gaat het als het ware om een omgekeerd proces: men kan slechts vrouw zijn in het dekonstrueren van het logocentrische vertoog. Bals vrije subjekt is in de ogen van Irigaray een gekodeerde verzameling uitingen, onderworpen aan de almacht van het woord. Zijn subjectiviteit is slechts illusie.

Julia Kristeva

Bevrijd zijn vrouwen van de patriarchale symboliese orde wanneer zij zich bevrijden van de oordelen van anderen/mannen en wanneer zij hun eigen oordelen en werkelijkheid daarnaast plaatsen. Bal spoort vrouwen aan subjecten te worden en de taal te gebruiken om hun werkelijkheid te verwoorden. Kristeva spreekt niet over bevrijding. Zij ziet geen land van waarheid aan gene zijde, noch in vrouwelijkheid, noch in het subjekt in de zin waarin Bal het gebruikt. Veel meer dan een nieuwe feministiese waarheid uit te spreken onderzoekt Kristeva de condities waaronder de vrouwenbeweging heeft kunnen ontstaan. Zij onderzoekt de inzetten van de vrouwenbeweging, de relatie ervan tot andere maatschappelijke transformaties en zij gaat in op de taal en het spreken binnen de vrouwenbeweging. Het zou te ver voeren hier in te gaan op Kristeva's rekonstrukties van geschiedenis, maatschappij, taal en literatuur.²⁵ Ik beperk mij tot Kristeva's

24. Deze term kan enige verwarring wekken. Bals rationaliteit leidt niet tot objectieve waarheid en is ook geen streven naar objectiviteit. Bal zet redelijkheid in tegen ideologie. Redelijkheid onderscheidt zich volgens Bal van ideologie omdat zij niet steunt op een als waarheid erkende weergave van de werkelijkheid (bijvoorbeeld mythes, religie) maar op een procedure, een operatie uitgevoerd op 'gegevens' uit de werkelijkheid. Betrokken op de literatuurwetenschap is redelijkheid dus geen streven naar het geven van de enig juiste interpretatie van een tekst of naar de objectieve vaststelling van de waarde van een tekst. Veel eerder is het een streven naar een gereguleerd spreken over een tekst, teneinde tot een gewogen oordeel (intersubjectief, democratisch) te komen. (Zie ook noot 29.)

uitlatingen over recent verschenen vrouwenliteratuur.

Kristeva plaatst vrouwenliteratuur die zich op de een of andere wijze uiteenzet met feminisme, vrouwenbeweging, de positie van vrouwen, in een histories, politiek en literatuurhistories perspectief. Met name dit laatste is van belang om haar uiteindelijke waardering van het schrijven van vrouwen te begrijpen. Kristeva ziet het werk van de literaire avant-garde (Joyce, Beckett, Lautréamont, Bataille, enzovoort) als baanbrekend, omdat daarin de grondslag van het dominante westerse denken, de subjektopvatting – belichaamd in het werk van onder anderen Plato, Descartes, Kant, terugkerend in de taal filosofie/wetenschap: Husserl, Chomsky – aan het wankelen zou worden gebracht en nieuwe vormen van subjectiviteit en ervaring zich aftekenen.²⁶

Kristeva kent aan het schrijven van vrouwen op dit moment een groot belang toe. Zij brengt het in verband met de wijzigingen die de vrouwenbeweging heeft aangebracht en aan het aanbrengen is in het sociaal en symbolies kontrakt zoals we dat in de westerse samenlevingen kennen. De notie symbolies kontrakt is een toevoeging aan en zo een transformatie van de voorstellingswijze van de verhoudingen tussen individuen in de samenlevingen van West-Europa; een kontrakt tussen gelijkwaardige individuen (zie bijvoorbeeld Bal). Kristeva laat het symbolies kontrakt zien als een kontrakt van opoffering, als een kontrakt van scheidingen en verschillen, waarin bepaalde mensen/vrouwen meer lasten dragen en anderen/mannen meer toegang hebben tot de lusten. Recent verschenen vrouwenliteratuur, de romans over de raadsels van het lichaam, de dromen, de heimelijke vreugden en gênes, de heimelijke haat van vrouwen, getuigen volgens Kristeva van het verlangen van vrouwen de lasten die het symbolies kontrakt hen heeft opgelegd, van zich af te werpen. Zij ziet dit werk als voornamelijk reactief, van een werkelijke vernieuwing – in de hierboven aangegeven zin: een nieuwe

25. In Kristeva's omvangrijk oeuvre komen zeer uiteenlopende onderwerpen aan de orde. Haar werk vertoont echter een duidelijke samenhang. Men zou kunnen zeggen dat zij de voorwaarden voor maatschappelijke verandering bedenkt. Een centrale plaats neemt hierin de problematiek van de subjectiviteit in. Zij onderzoekt die met name in relatie tot de taal (het systeem en dat wat er gezegd en geschreven is). In de eerder aangehaalde studie *Het netwerk en de nevelvlek* van Paul Claes vindt men een inleiding op Kristeva's tekstwetenschappelijk werk. In eerdere afleveringen van het *Tijdschrift voor vrouwenstudies* vindt men eveneens inleidingen op haar werk. (R. Paasman, M. Brüggmann).

26. Zie: Julia Kristeva, *La révolution du langage poétique*. Parijs 1974, en *Le langage, cet inconnu*. Parijs 1981.

subjektiviteit mogelijk makend en daarmee een nieuw symbolies kontrakt – is nog geen sprake. Dit is wel de taak die Kristeva aan vrouwen stelt; zij zien zich voor een historische, bijna onmogelijke opgave gesteld: een symbolies konstruktieve stap te zetten.²⁷

‘Maar hoe? Door te luisteren; door het ongezegde in de taal, zelfs in revolutionaire taal te onderkennen; door aandacht te vragen voor dat wat onbevredigd, verdrukt, nieuw, excentriek, onbegrijpelijk blijft, voor dat wat de status quo verstoort.

Een konstant kiezen tussen “de tijd en zijn waarheid”, tussen identiteit en het verlies ervan, tussen geschiedenis en de tijdloze, tekenloze, buiten de gewone waarneming staande dingen die geschiedenis maken.’²⁸

Mieke Bal - Julia Kristeva

Ik heb niet zonder bedoeling Bals ideeën naast die van Kristeva gezet. Hun versies van literatuurwetenschap zijn niet verenigbaar, hoewel er wel overeenkomsten zijn. Men zou kunnen zeggen dat tekstanalyse zoals Bal die voorstaat, in het denken van Kristeva begrepen is. Bal doet echter hele andere dingen met de analyses van teksten dan Kristeva. Beiden gebruiken teksten en tekststructuren als dokument. Bal gebruikt ze als dokument in een discussie over waarheid en geldigheid van representaties (als: korrespondentie met werkelijkheden). Zij wil haar analyses van vrouwenbeelden in (literaire) teksten gebruiken om aan te geven dat die, in de meeste gevallen, seksisties zijn. Gezaghebbend in de vaststelling van het seksisties karakter van vrouwenbeelden zijn vrouwen en uiteindelijk individuele vrouwen. De vrouwenbeweging moet in termen van Bal zoiets zijn als een verzameling van individueel denkende en handelende mensen die in opstand komen tegen seksistiese praktijken en ideologieën. Men kan zich echter afvragen of individualiteit, hoe nastrevenswaardig ook, wel adequaat is om een beweging als de vrouwenbeweging te beschrijven. Ook kan men zich afvragen waarom juist nu, in deze historische periode, vrouwen (die toch altijd dezelfde zijn, namelijk principieel autonome subjekten) in opstand zijn gekomen.²⁹ Waarom hebben zij dan hun ‘waarheid’ niet eerder gezien? Wat is eigenlijk die waarheid?

27. Julia Kristeva, ‘Le temps des femmes’, in: *Cahiers de recherche de D.T.D.* Parijs 1979, pp. 5-20.

28. Julia Kristeva, *Des Chinoises*. Parijs 1974, p. 43.

29. Bal zegt daarmee niet dat deze subjekten hetzelfde zullen vinden. Zij staan immers allen in een andere (verhouding tot de) werkelijkheid. Bal stelt de zaken

Bal is over deze kwesties weinig expliciet; in het slot van haar artikel besteedt ze aandacht aan kennistheoretische vragen in verband met uitspraken over vrouwen en literatuur. Zij verwoordt daar een modern standpunt: een pluralistische werkelijkheid. Het subjekt stelt zijn waarheid vast op basis van de werkelijkheid waarin het staat. DE werkelijkheid bestaat niet volgens Bal; er bestaan slechts ontelbare, subjectieve gezichtspunten over die werkelijkheid. Als we al iets kunnen zeggen over de werkelijkheid, dan gaat het om die dingen waar ieder het over eens is (intersubjectiviteit). In de praktijk zal het zo zijn dat er slechts over weinig zaken van mening verschild wordt. ‘Vrouwen’ is nu één van die dingen; twee gezichtspunten over de werkelijkheid van vrouwen botsen: die van mannen en die van vrouwen. Vrouwen hebben het voordeel vrouw te zijn; dat geeft hun representatie van zichzelf kennelijk een groter werkelijkheidsgehalte. Dit is de reden dat vrouwen voor een rationele zaak vechten; mannen zien hen immers verkeerd, ideologies.

Een toch wel wat wonderlijke redenering. Is het een natuurlijke zaak voor mij dat ik vrouw ben; ben ik primair vrouw; ervaar ik mij direkt als vrouw? Ik geloof daar niets van; niets sociaal gedefinieerd en betekend is primair. Mijn vrouw-zijn is geproduceerd. Ik heb mij in een ingewikkeld proces als vrouw en alles wat daarbij hoort leren ervaren. Dat wil niet zeggen dat ik primair een mens ben, noch een androgyne; primair is er een lichaam, een bundel driften, organiese mogelijkheden. Alles wat er over mij gezegd zal worden en wat ik over mezelf zeg, is niet meer natuurlijk en primair, maar staat onder een sociale orde. In deze zin gaat de sociale orde en de taal aan het subjekt vooraf.

Deze manier van beschouwen is globaal ook die van Kristeva. Zij erkent de beroemde Saussuriaans-Lacaniaanse inzichten dat de taal voorafgaat aan het subjekt, dat de kulturele symboliese orde konstituerend is voor de ervaring van subjectiviteit. Haar interesse gaat echter uit naar wat een mens nog meer is dan subjekt onder de orde van de taal; zij onderzoekt op de wijze van de psychoanalyse de samenhang en on-samenhang van de driften en de gekonstitueerde subjectiviteit. Precies op dit punt concentreren zich haar inzichten over de taal en hierop kan men haar waardering voor de literaire

mijns inziens te simpel voor: alsof ieder zijn eigen (interpretatie van de) werkelijkheid heeft; het wonderlijke is juist dat men in zo'n extreme mate dezelfde (interpretatie van de) werkelijkheid heeft. Waar het mijns inziens in de geesteswetenschappen – en dus ook in de literatuurwetenschap – om gaat, is juist om deze verhoudingen tot de werkelijkheid, deze werkelijkheidsopvattingen en de verschuivingen daarin te onderzoeken.

avant-garde terugvoeren. Zij stelt dat het moment dat kinderen de syntaxis aanleren, zij hun subjektiviteit en hun voorstelling van zelf als gecentreerd gaan ervaren: het Ik als een vaststaand, eenduidig gegeven. Kristeva onderzoekt als het ware de inhoudelijkheid van de vorm. Kristeva betoogt nu dat er aan dit stuk taal leren een ander stuk taal is voorafgegaan: een stuk taal dat zij noemt het semiotiese en dat te traceren is in ritme, muziek, rijm, enzovoort in de taal. Dit semiotiese gaat vooraf aan het symboliese (syntaxis; gecentreerde subjecten; min of meer vaststaande betekenissen; de idee van taal als verwijzing) en verstoort het. Dit semiotiese als dokument van de driften, van dit nog niet gecentreerde subject, is wat in de literatuur van de avant-garde zou doorklinken. Hiermee zou de geslotenheid van maatschappelijke structuren, en dan met name de vooronderstelling daarvan, het gecentreerde subject, verstoord worden en zo zouden nieuwe ervaringsruimten, representaties en betekenissen en uiteindelijk een andere subjektiviteit (subject-in-proces) geproduceerd worden.

Wanneer Kristeva nu naar het spreken of schrijven van vrouwen kijkt, stelt zij de vraag naar de structuur op een andere manier dan Bal. Kristeva ziet de structuur van bijvoorbeeld verhalen als een ervaringsruimte; ook dat wat mannen hebben geschreven over vrouwen is zo'n ervaringsruimte, geen onwaarheid of ideologie. Het schrijven van vrouwen verschaft wellicht een andere ervaringsruimte op manifest nivo, maar is niet per definitie wezenlijk anders, omdat het door vrouwen is geschreven. Hun histories kijken naar de maatschappij, dat wil zeggen hun aandacht voor transformaties in materiële praktijken (bijvoorbeeld ten aanzien van de produktie) en in vertogen maakt dat hun analyse van de vrouwenbeweging een andere is dan die van Bal. Het is geen resultaat van meningen van individuele subjecten, maar als het ware een knooppunt van omstandigheden, een histories te begrijpen verschijnsel. Een ont-identificering met de patriarchale symboliese orde is eveneens geen daad die vrouwen individueel kunnen stellen; ont-identificering is schematies gezegd, pas mogelijk wanneer ook anderszins breuken in deze orde optreden.

Besluit

In de voorgaande pagina's heb ik een aantal problematieken die feministiese literatuurwetenschappers aan de orde hebben gesteld laten zien. Globaal laten zich twee richtingen onderscheiden: feministiese literatuurwetenschap als (klein) onderdeel van het

literaire bedrijf; en feministiese literatuur/tekstwetenschap als onderdeel van een omvattender onderzoek naar betekenende praktijken (semiologie). Beide zullen een eigen ontwikkeling hebben. Geen van beide wordt bevorderd door hun objekt steeds weer te betrekken op abstrakties als waarde, vrouwelijkheid, onderdrukking, enzovoort. Een feministiese literatuur/tekstwetenschap is veel meer gebaat bij het laten zien van haar objekten in hun bijzonderheid. Dit wil niet zeggen dat algemene inzichten over de plaats van vrouwen en het vrouwelijke in de kultuur, de analyses van de posities van vrouwen in de samenleving, de kultuurpolitieke inzetten van de vrouwenbeweging vergeten moeten worden. Het gaat er om ze produktief te maken door ze mee te laten klinken in het onderzoek van teksten en in het maken van teksten.

Lily Clerkx, Jette Westerbeek

Terug naar de geleefde werkelijkheid

Een pleidooi voor een histories-kulturele benadering van de relatie tussen de seksen

Als het waar is, zoals sommige antropologen stellen, dat in alle culturen de relatie tussen de seksen een asymmetrische is waarbij openbare vormen van autoriteit, prestige en kulturele waarde zijn voorbehouden aan mannen, dan moet daar toch een verklaring voor gevonden kunnen worden die voor alle samenlevingen opgaat? Als men bovendien in de geschiedwetenschap, ondanks nijvere naspeuringen van feministies geïnteresseerde beoefenaars ervan, nog steeds in onzekerheid verkeert of er ooit een matriarchale maatschappij heeft bestaan, dan is het begrijpelijk dat gezocht wordt naar een theorie die vrouwenonderdrukking kan verklaren. Veel woorden zijn, ook in dit tijdschrift, al besteed aan de vraag of zo'n streven wetenschappelijk vruchtbaar is of niet. De skeptici, tot wie wij ook onszelf rekenen, zijn van mening dat het inzicht dat vrouwen in het algemeen minder macht hebben dan mannen, nog niets hoeft te zeggen over de situatie van een specifieke groep vrouwen, laat staan over die van een individuele vrouw. De notie 'vrouwenonderdrukking' lijkt ons een concept met hoogstens attenderende en geen verklarende waarde. Inmiddels zijn de centrale begrippen in deze discussie verschoven: in plaats van over 'vrouwen' en 'vrouwenonderdrukking' spreekt men nu liever over 'het vrouwelijke' of 'vrouwelijkheid' in een poging om betekenissen en interpretaties te scheiden van de biologische dragers daarvan (konkrete mannen en vrouwen).

In nummer 16 (1983) opende de redactie van dit tijdschrift deze discussie opnieuw. De inzet van de discussie is de vraag of er een 'algemene theorie over vrouwelijkheid' mogelijk is. Uit de woordkeus blijkt dat het vooral een discussie zal zijn binnen een bepaalde theoretische stroming, namelijk het tegenwoordig in universitair-feministische kring in zwang zijnde gedachtengoed van Althusser, Foucault en Lacan. Door in het *Tijdschrift voor vrouwenstudies* te spreken over een algemene theorie van vrouwelijkheid, door sommigen zelfs met hoofdletters geschreven, wordt echter de indruk gewekt alsof hier een theorie in de maak is die voor het gehele terrein van

vrouwenstudies geldt, terwijl het in feite een bepaalde stroming betreft, waarbinnen een specifieke discussie gaande is. Door bovendien een heel abstrakt theoretisch jargon te gebruiken en door – zoals Sommer en Dornekater doen – ook nog een zeer gekompliceerde schrijfstijl te hanteren, sluiten zij vele onderzoeksters op het terrein van vrouwenstudies en andere geïnteresseerde vrouwen uit van een discussie, ondanks de pretentie dat die hen wél aangaat.

Wij willen in deze bijdrage globaal wijzen op enkele beperkingen die aan de centraal gestelde theoretische benadering kleven en een pleidooi houden voor een benadering van de sociale werkelijkheid waarin niet zozeer de symbolische systemen, maar de verhoudingen tussen (groepen) mensen en de dynamiek daarvan centraal staan.

Het debat tot nu toe

De specifieke ideeën zoals die naar voren komen in de discussie in en rond het engelse tijdschrift *m/f* zijn – aldus Coward – uit het marxisme ontwikkeld en via Althusser bij Foucault en Lacan terechtgekomen. Coward vertelt in haar artikel welke stations op die reis werden gepasseerd. Er ontstond een algemeen wantrouwen tegen verklaringen uit één enkele oorzaak: zo werd geconstateerd dat vrouwenonderdrukking niet te verklaren is uit economische omstandigheden, noch terug te brengen is tot biologische verschillen, terwijl een verklaring uit socialisatie en cultuur ook niet voldeed.

Vastgesteld werd dat de onderdrukking via voorstellingen plaats moest vinden, met andere woorden dat deze ideologieën van aard is. Toen echter bleek dat men met het ideologie-koncept van Althusser niet los kon komen van problemen betreffende de invloed van de economie in laatste instantie en van konnotaties als ‘valse’ ideologie, werd deze theorie weer verlaten. Hierna zou Foucaults vertoogtheorie het mogelijk moeten maken denkwijzen als geïntegreerde gehelen te bestuderen zonder die toe te schrijven aan de een of andere onderliggende oorzaak, zoals de produktiewijze (p. 535). Foucault volgde door *m/f* geconstateerd dat er niet één definitie van vrouwelijkheid is, maar vele verschillende konstrukties tegelijkertijd. Hieruit werd niet alleen de konklusie getrokken dat ‘de’ vrouw niet bestaat, maar, volgens Coward, ook dat de vrouwenbeweging geen bestaansgrond heeft (p. 538, zie ook p. 547). Er kon dus ook geen algemene theorie van vrouwelijkheid worden ontwikkeld.

Op dit punt gekomen wil Coward ingrijpen, ze wil het politieke doel van de vrouwenbeweging behouden door te zoeken naar een

verklaring van vrouwenonderdrukking en meent daarvoor een algemene theorie over vrouwelijkheid nodig te hebben. Ook al zijn er verschillende ‘vertogen’, toch weten vrouwen van elkaar en van zichzelf dat ze vrouw zijn, en worden vrouwen als vrouwen herkend. Hier stapt Coward over naar de psychoanalyse volgens de versie van Lacan, om te kunnen verklaren hoe subjecten in vertogen verwickeld raken en om aan te geven op welke wijze het anatomiese verschil in de cultuur van betekenis wordt.

In de uitvoerige kritiek die Sommer en Dornekater op het stuk van Coward schreven, richtten zij zich vooral op haar gebruik van de theorieën van Foucault en Lacan en op de wijze waarop zij deze via het subjectbegrip met elkaar probeert te verbinden om zo tot een algemene theorie van vrouwelijkheid te komen. Coward zou de theorie van Lacan verkeerd gebruikt hebben, namelijk alsof het over reëel bestaande mannen en vrouwen zou gaan, terwijl zijn theorie zich alleen op het nivo van het symboliese beweegt. Bovendien zou voor het subjectbegrip uit de psychoanalyse geen plaats zijn binnen de vertoogtheorie van Foucault. Ondertussen zetten Sommer en Dornekater hun eigen theoretiese positie uiteen, waaruit blijkt dat zij geen andere optiek zinnig achten dan die van het symboliese, imaginaire en gekonstrueerde.

Onze kritiek

Hoewel de kritiek van Sommer en Dornekater op de manier waarop Coward Lacans gedachtengoed interpreteert op zich terecht zou kunnen zijn, zijn wij het oneens met hun algemene stellingname, die zich uitdrukkelijk beperkt tot symboliese konstrukties. Wij ervaren die bovendien als intolerant ten opzichte van andere theoretiese ondernemingen binnen vrouwenstudies die een bijdrage willen leveren aan het analyseren en verklaren van ongelijkheid, achterstelling, diskriminatie en onderdrukking van vrouwen. Wij willen enkele van deze intoleranties, die ook enigszins te bemerken zijn bij Coward, aanwijzen en daarna onze eigen positie toelichten. Korthedshalve komt deze op het volgende neer: anders dan in het *m/f*-denken zien wij voorstellingen als een onderdeel van de werkelijkheid, een werkelijkheid die tot op zekere hoogte kenbaar is. We zijn het wel eens met *m/f* dat er niet één opvatting over vrouwelijkheid bestaat en ook dat het streven naar één algemene theorie over vrouwelijkheid wetenschappelijk en politiek niet noodzakelijk is. Met Coward zijn wij

van mening dat mannen en vrouwen als reëel bestaande subjecten beschouwd moeten worden, maar wij vinden haar eenzijdig in haar uitsluitende oriëntatie daarin op Lacan.

Eigenaardig in de reactie van Sommer en Dornekater is dat zij het voortdurend over 'de' psychoanalyse hebben en daarmee alleen Lacans versie bedoelen, alsof er geen andere versies bestaan. Zo kennen we de klassieke psychoanalyse van Freud en ook bestaan er nog andere interpretaties, zoals de objektrelationele versie die werd toegepast door Chodorow. Deze laatste wordt door de schrijfsters ten onrechte afgedaan als een socialisatietheorie (p. 560).

Lacans psychoanalyse gaat uitsluitend over het symboliese; Freud daarentegen ontwikkelde zijn theorie aan de hand van interpretaties van uitingen van patiënten in een analytische situatie, met de bedoeling om met behulp van die theorie gedrag te verklaren waarvoor bij hen geen bewust motief aanwijsbaar was. Hij zag de psychische structuur en de psychische processen waarin het onbewuste en de affekten een grote rol spelen als een produkt van de relaties waarin een kind opgroeit. De psychoanalyse van Freud was in aanzet een theorie ter verklaring van individueel menselijk gedrag. Belangrijk voor vrouwenstudies is dat Freud aantoonde hoe in het gezin uit het potentieel biseksuele, polymorf perverse kind, mannelijke en vrouwelijke personen ontstaan. Chodorow ging verder in het spoor van de theorie van de objektrelaties, omdat deze een meer sociologische hantering van de psychoanalyse mogelijk maakt. Zij weet daardoor de ontwikkeling van mannelijke en vrouwelijke subjecten via de organisatie van het ouderschap te verbinden met de maatschappijstructuur. Omdat zij die internalisering volgens bewuste en onbewuste processen ziet verlopen, kan dit geen simpele socialisatietheorie zijn. Hiervan distantieert Chodorow zichzelf ook nadrukkelijk.

Opvallend is dat men zich in 'het constructie-denken' angstvallig heeft afgezet tegen kausaliteit, die uitsluitend opgevat wordt als een monokausaliteit en determinisme. Waar biologische, economische of culturele factoren ter verklaring ter sprake komen, wordt meteen van reductie en van biologisme, economisme en kulturalisme gesproken (pp. 545, 550, 553, 560, 561). Het gaat alleen nog maar om 'voorstellingspraktijken' om 'diskursieve ordeningen' (p. 537). Volgens ons moet het mogelijk zijn kreatiever over mogelijke samenhangen na te denken.

Hier stuiten we echter op een vrijwel onoverkomelijk communicatieprobleem: wie zich plaatst binnen de Althusser-Foucault-Lacan-traditie neemt een radikaal andere kentheoretische

positie in dan tot voor kort gebruikelijk was in de sociale wetenschappen. In dat ‘nieuwe denken’ zijn bijvoorbeeld wetenschappelijke inzichten niet méér waar dan ‘common sense’-opvattingen en neemt men zeer resoluut afstand van een epistemologies realisme, waarin vrouwen reëel bestaande subjekten zijn. Het lijkt er op alsof we te doen hebben met een terugkeer van het idealisme, waar dan wel niet de Absolute Geest (Hegel) de geschiedenis van de mensen bepaalt, maar konfliktuerende vertogen of konstrukties die door de hoofden van mensen heengaan, zonder dat deze er invloed op hebben. Mensen zijn in deze denkrichting niet meer dan punten in netwerken, doortrokken van ideeën. Heeft Marx dan voor niets Hegel op zijn kop gezet en Freud tevergeefs het Ik geplaatst in de spanning tussen driften en kultuur? Mensen als voelende, denkende, strevende wezens die onder bepaalde omstandigheden nieuwe ideeën ontwikkelen en die doelbewust kunnen handelen (Weber), worden ontkend. Het humanisme, dat een eigen verantwoordelijkheid van mensen veronderstelde, wordt eveneens terzijde geschoven. Het leidt tot pessimisme als we aannemen dat mensen geen enkele invloed hebben op de loop van de geschiedenis, en dat kan afbreuk doen aan de strijd van de vrouwenbeweging.

Een paar thema's uit de discussie lenen zich voor een polemische toelichting van ons standpunt: het biologiese, het ekonomiese en het kulturele.

Over het biologiese

Waar Coward wijst op het anatomiese verschil als punt van toeschrijving van konstrukties en als punt van herkenning (de wc-deur), wordt haar dit door Sommer en Dornekater erg kwalijk genomen. Wij zijn het daar niet mee eens. Biologisme zou het zijn als men de eigenschappen van vrouwen zou toeschrijven aan de biologiese werkingen van het vrouwenlichaam, bijvoorbeeld als men het ‘zorgen voor’ uit een bepaald vrouwelijk hormoon en alleen daaruit zou verklaren. Het fysieke kan echter een andere rol spelen dan via de rechtstreekse invloed op persoonlijkheidseigenschappen. Zo werkt Coward via de beleving van het sekse-specifieke lichaam: vrouwen menstrueren, worden zwanger – kunnen dat althans worden – hebben miskramen, baren en zogen kinderen, tot voor kort zonder dit proces te beheersen.

Het biologiese werkt ook verschillend in op de situatie van mannen en vrouwen. Ook al wordt nog zo vaak gekonstateerd – op basis van kultuurvergelijkend onderzoek – dat vrouwen produktief en soms zelfs zwaar werk verrichten, toch komt hier ook uit naar voren dat het in alle samenlevingen de vrouwen zijn en dan overwegend de moeders

die voor de jonge kinderen zorgen. Dit heeft ook met een andere biologiese gegevenheid te maken, namelijk de lange periode van afhankelijkheid van mensenkinderen: zij zijn enkele jaren fysiek afhankelijk van volwassenen, tot voor kort in het bijzonder de eerste twee jaren van moedermelk. Het feit dat alleen vrouwen hun kinderen kunnen zogen, deed een andere relatie tussen moeders en kinderen dan tussen vaders en kinderen ontstaan; een gegeven dat in het algemeen de relatie tussen volwassenen en kinderen heeft beïnvloed. Waar het gebruikelijk is dat ook anderen hen verzorgen, daar zijn het toch overwegend vrouwen die dit doen (zoals grootmoeder, oudere zus, stiefmoeder, min of kindermisje), ook al is dit geen biologiese noodzakelijkheid. Mannen zijn zelden betrokken bij kinderverzorging, zij verkeren regelmatig in de openbare sfeer. Het biologiese is ook verre van een konstante faktor.

Het feit dat er nu theoretiese noties ontwikkeld worden over konstrukties van vrouwelijkheid waarin biologiese gegevenheden geheel worden losgelaten, is typerend voor een periode waarin voor het eerst de voortplanting volkomen beheerst kan worden, baby's in leven kunnen blijven zonder borstvoeding (dank zij de uitvinding van pasteurisatie van koemelk en dank zij de waterleiding) en waar ouders op hun oude dag niet meer direkt afhankelijk zijn van hun kinderen.

Over het ekonomiese en het kulturele

De opvattingen over vrouwelijkheid en mannelijkheid worden niet volledig door de produktiewijze bepaald. Als ze alleen daarop zouden worden teruggebracht, zou van determinisme sprake zijn; maar Sommer en Dornekater, Coward trouwens ook (p. 534), spreken al van reductie als er enigerlei verband wordt verondersteld. Wij zijn van mening dat die samenhangen wel degelijk bestaan. Mensen treffen bij hun geboorte niet alleen een symboliese orde aan, maar ook een wijze van gebruik en benutting van de natuur, een nivo van techniese ontwikkeling, een woonwijze, een aantal noodzakelijk te verrichten arbeidstaken, een arbeidsdeling, zowel om in leven te blijven als om hun samenleving en kultuur te continueren. Het maakt voor vrouwen (en mannen) een groot verschil of zij in een agrariese dan wel in een laat-industriële samenleving worden geboren, of zij als dochter van een rijke familie of van arme paupers ter wereld komen.

De biologiese (en ook de psychiese) uitrusting van mensen ontwikkelt zich in een sociaal kader. Om inzicht te krijgen in bijvoorbeeld de manier waarop mensen hun kinderen grootbrengen of in de wijze waarop kinderen zich een geslachtsidentiteit eigen maken, voldoet het

niet om uitsluitend te wijzen op de biologiese feiten van baren, zogen en van het 'kleine verschil'. Evenmin echter kunnen deze gegevens als irrelevant terzijde geschoven worden. Biologiese en materiële aspekten vormen als het ware de aangrijpingspunten voor sociale betekenistoekenning en zij moeten naar ons idee dan ook als één van de factoren in het verklaringsnetwerk worden opgenomen.

Het komt ons voor dat er voor een dergelijk standpunt geen plaats is in de filosofiese traditie waarop Coward en in sterkere mate nog Sommer en Dornekater zich baseren. Zodra zij zien dat biologiese, kulturele of ekonomiese overwegingen in een analyse van de situatie van vrouwen worden betrokken, komen zij met het verwijt van essentialisme dan wel ekonomisme of kulturalisme. Zij menen de oplossing te kunnen zoeken in een konsekwent abstraheren van alles wat tot de wereld van het materiële en van de ervaring hoort: in een sterk filosofies geschraagd konstrukturalisme, dat alle oude vragen zou moeten opblazen.

Niettemin zijn wij van mening dat over de centrale vraag zoals Sommer en Dornekater die formuleren: 'Hoe kunnen sekseverschillen gedacht worden zonder ervan uit te gaan dat deze natuurlijk gegeven zijn?' (p. 545), vruchtbaar gedacht en gediskussieerd kan worden zonder het bestaan van mannen en vrouwen als subjekten te hoeven ontkennen. Heel interessante vragen naar het subjektieve belevingsnivo van mensen en verklaringen daarvan, lijken in hun theoretiese optiek noodzakelijk te moeten blijven liggen.

De problemen en diskussiepunten in het debat Coward – Sommer/ Dornekater zijn naar ons idee voor een groot deel terug te leiden tot de ontwikkeling vanuit het (vulgair-)marxisme en in reaktie op het radikaal feminisme. Dit maakt dat men grote afkeer heeft van respektievelijk ekonomies en biologies determinisme en dat men alle banden met de (materiële) werkelijkheid afsnijdt: er zijn alleen nog maar konstrukties en er bestaat hoogstens nog een subjekt als konsept.

Terug naar de 'geleerde werkelijkheid'

We willen eindigen met ons standpunt toe te lichten. Voorstellingen over vrouwelijkheid en mannelijkheid zijn belangrijk voor de verklaring van ongelijkheid, diskriminatie en onderdrukking van vrouwen. Er zijn verschillende opvattingen van vrouwelijkheid, verschillend naar periode, streek, klasse en daarbinnen verschillend naar situatie. Voorstellingen van vrouwelijkheid maken deel uit van de werkelijkheid, die tot op zekere hoogte kenbaar is. In wetenschappelijk onderzoek

bedienen we ons van concepten die verwijzen naar die werkelijkheid. Een begrip als konstruktie zou dan kunnen verwijzen naar bepaalde voorstellingen die wij aantreffen in geschreven of gesproken mededelingen van mensen.

Er zijn reëel bestaande mensen, mannen en vrouwen. Mensen zijn maatschappelijke wezens die voor hun bestaan van elkaar afhankelijk zijn. Zij hebben een lichaam, gevoelens, motieven, tonen gedrag en hebben relaties met elkaar. Mensen worden geboren en opgenomen in een reeds bestaande samenleving, met een bepaald produktienivo, een arbeidsdeling, met een taal, voorstellingen, godsdienst, cultuur. De oudste arbeidsdelingen waren die naar leeftijd en geslacht. Alle samenlevingen in verleden en heden hebben aan het geslachtsverschil, zowel als aan de voortplanting, sociaal vorm gegeven. Wij vinden het belangrijk in onze wetenschappelijke benadering de voorstellingen niet te isoleren van de overige aspecten van de samenleving. Wij zouden liever uitgaan van mensen in hun relaties, in hun economiese, politieke, affectieve en religieuze samenlevingsverbanden. Uit die relaties komen opvattingen voort en door die opvattingen worden relaties mede gevormd. Er bestaat een gekompliceerde wisselwerking, die niet inzichtelijker wordt door een deel van de processen buiten beschouwing te laten.

Nauwkeurig histories onderzoek is noodzakelijk, daarbij kunnen vele theorieën van dienst zijn, zowel sociologische, psychologische, psychoanalytische als kultureel-antropologische theorieën. Wij staan nog aan het begin van het onderzoek en van de theorievorming. Er is voorlopig nog geen algemene theorie mogelijk ter verklaring van de vrij algemene machtsongelijkheid tussen mannen en vrouwen en zeker zal die niet kunnen bestaan uit een algemene theorie van vrouwelijkheid, omdat er geen algemene vrouwelijkheid bestaat. Er kan ook geen algemene herkenning van vrouwen zijn, anders dan die op grond van de anatomiese overeenkomst. (Sociale) herkenning vindt plaats op basis van overeenkomstige situatie zoals bijvoorbeeld huwelijk, moederschap of arbeid. Waar herkenning plaatsvindt op basis van gemeenschappelijk ervaren specifieke diskriminatie of onderdrukking, kan dit tot gemeenschappelijke actie van bepaalde groepen vrouwen leiden. Zo kan er niet één vrouwenbeweging zijn, die zich betrokken weet op alle vrouwen. De vrouwenbeweging bestaat uit vele groepen met verschillende doeleinden en strategieën en is betrokken op verschillende groepen vrouwen wier belangen zij verdedigt. Soms zullen die doeleinden overeenstemmen, soms niet.

Zinniger dan het zoeken naar een antwoord op de vraag of er een algemene theorie van vrouwelijkheid mogelijk is, lijkt het ons de blik

bescheidener te richten op de relatie tussen de seksen in een specifieke sociaal-historische context en te zoeken naar verbanden met andere vormen van sociale ongelijkheid. Een minder spectaculair en pretentius programma dat wel, maar het vervangen van concrete mensen en hun ervaringen door 'konstrukties', 'concepten' en 'diskursieve ordeningen' maakt blind voor naar ons idee essentiële aanrijpingspunten voor inzicht in de situatie van vrouwen.

Veit-Michael Bader

Vrouwelijkheid, vrouwenonderdrukking en 'vertooganalyses'

Kritiese kanttekeningen bij een ondoorzichtig debat*

Al weer een aantal jaren geleden werd door feministiese en socialistiese theoretikae vastgesteld dat 'het marxisme' niet te bieden had waar ze naar zochten: een (algemene) verklaring van het fenomeen, dat het nu juist vrouwen zijn die in verreweg de meeste bekende historische maatschappijformaties gediskrimineerd en onderdrukt worden.

Sommigen hebben toen besloten het ongelukkige huwelijk tussen marxisme en feminisme te verbreken, in een LAT-relatie te veranderen of tot een scheiding over te gaan en andere theoretiese strategieën te volgen. Vervolgens zijn verschillende theoretiese benaderingen op feministiese vraagstellingen beproefd en met elkaar gekombineerd. Een oud spoor volgend werden daarbij met name 'marxisme' en 'psychoanalyse' samengevoegd¹ om lakunes in de marxistiese traditie op te vullen: het ontbreken van theoretiese noties, laat staan uitgewerkte theorieën over psychiese structuren en processen ('subjekt', 'identiteit'), van seksualiteit en gezin, van verschillende vormen van bewustzijn ('ideologie'). In het voetspoor van de door Louis Althusser beïnvloede discussie over een 'marxistiese' of

* Met dank aan Marianne Grunell en Saskia Grotenhuis voor taalkorrekities en aan Lilly Clerckx, Marja Castelaars, Trees Mom en Pieter Pekelharing voor inhoudelijke suggesties. De door mij geciteerde teksten van Rosalind Coward en de reacties daarop zijn te vinden in: *Tijdschrift voor vrouwenstudies* 16, jrg. 4, nr. 4, 1983 (Rosalind Coward, 'Is er een algemene theorie van vrouwelijkheid mogelijk?', pp. 529-544; Agnes Sommer, Saskia Grotenhuis, 'Waarom een discussie over de mogelijkheid van een algemene theorie van vrouwelijkheid?', pp. 522-529; Agnes Sommer, Mara Dornekater, 'De Algemene Theorie van Vrouwelijkheid nader bezien', pp. 544-563). Verwijzingen naar deze artikelen zijn in de tekst opgenomen. 1. Zie: Wilhelm Reich, 'Dialektischer Materialismus und Psychoanalyse', in: *Unter dem Banner des Marxismus*, 1929; Erich Fromm, 'Sozialpsychologischer Teil', in: *Autorität und Familie*. Teil I. Parijs 1936; Max Horkheimer, 'Allgemeiner Teil', in: *Autorität und Familie*. Teil I. Parijs 1936; Juliet Mitchell, *Psychoanalysis and Feminism*. New York 1974 (*Psychoanalyse en feminisme*. Nijmegen 1982); Nancy Chodorow, *Waarom vrouwen moederen. Psychoanalyse en de maatschappelijke verschillen tussen vrouwen en mannen*. Amsterdam 1980.

'materialistische ideologietheorie' (waarin strukturalisties-linguïsties en semioties benaderingen opgepakt werden), werden daarbij hoge verwachtingen verbonden aan de ontwikkeling van een 'materialistische' theorie van het 'heterogene, door verschillende vertogen gestructureerde subjekt'. Zo'n theorie moest aan de ene kant figureren als prominente, zo niet *de* theorie van vrouwenstudies, waarmee tegelijkertijd een specifiek theoreties gekonstitueerd 'objekt' gegeven zou zijn.² Aan de andere kant werd een belangrijke bijdrage verwacht aan een verklaring van het ontstaan, de reproductie en transformatie van vrouwenonderdrukking.

In deze theoretiese ontwikkeling heeft Rosalind Coward een belangrijke rol gespeeld.³ Het is daarom opmerkelijk dat ze zelf in haar laatste bijdragen steeds duidelijker op de volgens haar met de 'vertooganalyses' verbonden politieke gevaren attent maakt.⁴ Politieke motieven zijn doorslaggevend voor haar gedeeltelijke distantiëring. Coward signaleert een 'nogal reactionaire tendens in een aantal politieke stellingnames' (p. 539) en drukt 'politieke reserve ten aanzien van de vertooganalyse' uit: '... omdat als er enkel diskursieve konstrukties van vrouwen bestaan, er geen vrouwenbeweging is of zou moeten zijn. *De vrouw bestaat immers niet. Er zijn slechts specifieke gevechten met als inzet specifieke produkties van vrouwen op een specifiek moment*' (p. 538). Een dergelijke positie kan leiden tot het

2. Zie: Mieke Aerts, 'Het raam van de studeerkamer', in: *Tijdschrift voor vrouwenstudies* 7, jrg. 2, nr. 3, 1981, pp. 360-374; Annelies Pleiter, Anneke Zijp, 'De politiek van de relatieve autonomie', in: *Tijdschrift voor vrouwenstudies* 6, jrg. 2, nr. 2, 1981, pp. 248-265; *Nota's Vrouwenstudies FSW*. Universiteit van Amsterdam en *Nota's Vrouwenstudies*. Sociologisch Instituut, Universiteit van Amsterdam, 1980-1982; Rosalind Coward, John Ellis, *Language and Materialism. Developments in Semiology and the Theory of the Subject*. Londen 1977.

3. Zie voor korte inleidingen: *Ideologie, discours, subjekt*. Universiteit van Amsterdam, afd. Vrouwenstudies, pp. 12-18; A. Sommer, S. Grotenhuis, a.w., pp. 524-528.

4. Zie Rosalind Coward, *Patriarchal Precedents. Sexuality and sexual relations*. Londen 1983; Rosalind Coward, Michèle Barrett, 'Discussion', in: *m/f*, nr. 7, 1982; R. Coward, 'Is er een algemene theorie van vrouwelijkheid', a.w. Mieke Aerts probeert zich te verweren tegen het verwijt van Barrett, dat 'dekonstruktie' politiek gevaarlijke en fatale konsekventies zou hebben (M. Aerts, a.w., pp. 369 e.v.). Ze wil juist laten zien, dat dekonstrukties ook politiek productief kunnen zijn. Maar haar voorbeeld is niet de brede strijd tegen diskriminatie van vrouwen als vrouwen, maar de strijd tegen diskriminatie van homoseksualiteit en specifiek: tegen de 'hetero-norm'. Haar verweer laat zien, dat de verschuivingen van theoretiese benaderingen en objektdefinities samenvallen met een verandering in doelstellingen en strategie van de politieke strijd zelf. Dekonstrukties kunnen mijns inziens in het ene geval politiek productief en in het andere geval politiek fataal zijn, afhankelijk van inzet en type politieke strijd.

ontkrachten van het feminisme als politieke realiteit (vgl. p. 539). Als men – met Coward – eraan vasthoudt dat vrouwenstudies normatief-demokratiese doelstellingen heeft, die in algemene zin identiek zijn met de doelstellingen van de vrouwenbeweging, en als men eraan vasthoudt dat vrouwenstudies voor de vrouwenbeweging hoe dan ook een positieve bijdrage zou moeten kunnen leveren (en niet slechts het 'bestaan' van 'vrouwen', 'vrouwenonderdrukking' en de 'vrouwenbeweging' problematiseren), dan is een dergelijke ontwikkeling voor vrouwenstudies fataal. Coward probeert daarom in haar latere bijdragen van het bestaan van diskriminatie en onderdrukking van vrouwen als basis voor een kollektieve politieke identiteit en kollektief politiek handelen uit te gaan, en deze uitspraken in overeenstemming te brengen met dat wat volgens haar de centrale inzichten uit de vertooganalyses zijn.⁵

In dit artikel wil ik de volgende stellingen plausibel maken:

1. De konstruktie van een algemene, boven de diskursieve 'specificiteiten' uitgaande structuur van sekse-identiteiten, de 'algemene konstruktie tot mannen en vrouwen' (zie pp. 541 e.v.) is ambigue en deze konstruktie is voor haar politieke en theoretiese doelstelling volstrekt overbodig. Bovendien is ze in strijd met de centrale inzet van de vertooganalyses, waarop ze zich beroept. Coward heeft in haar theoretiese ontwikkeling een eigenaardig, maar interessant en symptomatic kronkelpad doorlopen. Eerst trok ze tegen 'het subjeekt' en 'de identiteit' ten strijde en heeft, zoals Sommer/Grotenhuis dat noemen, ertoe bijgedragen 'vrouwen als kategorie in een diskursieve heterogeniteit van vrouwelijkheid' (p. 523) open te breken. Vervolgens gelooft ze om politieke redenen terug te moeten komen met de konstruktie van 'kulturele absoluta' van 'het vrouwelijke'. Dit levert slechte theorie en slechte politiek op.
2. Verdooganalyses en theorieën over 'de konstruktie van subjektiviteit en de plaats van sekseverschillen daarbinnen' (p. 524) zijn niet adequaat om vrouwenonderdrukking omvattend en niet reduktionisties te kunnen analyseren.

5. Zie de – in alle ambigüiteit van Cowards formuleringen zelf – korrekte samenvatting van haar program bij A. Sommer, S. Grotenhuis, a.w., p. 527: 'Ze gaat ervan uit dat het noodzakelijk is een theorie te ontwerpen waarin "vrouwen" en "mannen" als reëel bestaande kategorieën worden opgevoerd om recht te doen aan de ervaring van vrouwenonderdrukking. Tegelijkertijd moet die theorie verklaren hoe sekse-identiteit gekonstrueerd en gereproduceerd wordt'. Zie ook M. Aerts, a.w., p. 369: '... theoretiese verwerking van de ervaring van vrouwenonderdrukking zonder te denken in termen van oorspronkelijke ganse subjekten'.

3. Aerts, Sommer, Grotenhuis, Dornekater staan weliswaar afwijzend tegenover de poging van Coward om een ‘algemene theorie van vrouwelijkheid’ te ontwikkelen. Maar de consequenties die deze afwijzing heeft voor de thematisering van ‘vrouwenonderdrukking’ blijven aan de ene kant onduidelijk; aan de andere kant blijven ze – net als Coward zelf trouwens – vasthouden aan de kentheoretische en maatschappijtheoretische implicaties en vooronderstellingen van vertooganalyses. Mede daardoor zijn ze ook niet in staat een theoretisch alternatief te formuleren, als het hen nog om de thematisering van vrouwenonderdrukking zou gaan. Omdat mijn kritiek voornamelijk hierop gericht is, ga ik niet uitvoerig op de (soms nogal onduidelijke) verschillen in. Het voornaamste verschil ligt mijns inziens daarin, dat Coward terecht vasthoudt aan het thema ‘vrouwenonderdrukking’, maar dat wil analyseren met theoretische middelen die daarvoor niet deugen. Sommer, Grotenhuis en Dornekater lijken dat laatste wel in te zien, maar nemen de probleemstelling van Coward misschien wel ‘politiek’, maar ‘theoretisch’ in elk geval niet serieus.⁶

4. Als vrouwenonderdrukking en -diskriminatie een centraal strijdpunt is van de vrouwenbeweging en als vrouwenstudies een bijdrage willen leveren om het ontstaan, de reproductie en de verandering ervan te verklaren, dan moet men zich niet blind staren op de konstruktie van vrouwelijke sekse-identiteiten, ‘algemene theorieën van vrouwelijkheid’ en zich ook niet terugtrekken op ‘specifieke velden’ en ‘specifieke producties van vrouwelijkheid’.

Zoals gezegd werden ‘vertooganalyses’ gebruikt om het ‘bestaan’ van vrouwen, vrouwenonderdrukking en van de vrouwenbeweging te problematiseren: vrouwenonderdrukking zou niet als gegeven mogen

6. Het is misschien verstandig, deze stellingen en daarmee tegelijkertijd de inzet van mijn kritiek vooraf ietwat toe te lichten. Het gaat mij er in deze kritiek niet om de beperktheden van de vertooganalyses überhaupt te laten zien, maar om plausibel te maken, dat ze niet geschikt zijn om diskriminatie en onderdrukking in het algemeen en specifiek die van vrouwen te verhelderen. Ik kritiseer daarom hier ook niet de posities van Derrida, Deleuze/Guattari, Lacan, Foucault en vele anderen, maar het specifieke gebruik dat er in deze discussie over vrouwelijkheid en vrouwenonderdrukking van gemaakt wordt. Ik beweer ook niet dat discussies over maatschappelijke konstitutie van sekse-identiteiten onbelangrijk zou zijn, dat voor dit specifieke kennisobject semioties, linguïsties en door strukturalistische versies van de psychoanalyse geïnformeerde dekonstruktietheorieën te bieden zouden hebben. En ik beweer helemaal niet, dat de vrouwenbeweging niets met seksualiteit, gezin, de heteronorm te maken zou moeten hebben en zich uitsluitend zou moeten richten op strijd om de verandering van de objectieve levensvoorwaarden en politieke machtsverhoudingen.

worden aangenomen.⁷ Coward verzet zich er nu zeer terecht tegen, 'vrouwen' als maatschappelijk askriptief* gediskrimineerde, onderdrukte (en mogelijk ook uitgebuite) groep te laten opsplitsen in verschillende sekse-identiteiten en konstrukties van vrouwelijkheden. Maar de manier waarop ze dat doet, is niet helder, is inkonsistent en uiteindelijk zelfdestrukatief. Ik wil mijn kritiek op een vijftal punten concentreren:

Biologies-anatomiese determinatie of konstruktietheorieën?

De attractiviteit van vertoog- en (de-)konstruktietheorieën voor de vrouwenbeweging lijkt voornamelijk te zitten in de verwachting, dat daarmee op de meest effectieve manier geprotesteerd zou kunnen

*Askriptief: deze term geeft aan dat het gaat om diskriminatie op basis van *toegeschreven* eigenschappen; en niet op basis van bijvoorbeeld klasse of leeftijd.

7. 'Dat die maatschappij seksisties is, wordt echter wel voortdurend verondersteld ... de politieke stelling dat uitgegaan moet worden van vrouwenonderdrukking, transformeert in een onaantastbaar uitgangspunt voor een te ontwikkelen wetenschappelijke problematiek' (A. Pleiter, A. Zijp, a.w., pp. 256 e.v.). Zie ook A. Sommer, S. Grotenhuis, a.w., p. 522, en M. Aerts, a.w., p. 370. Dit is op zich al een rare en opvallende draai. Eerst was het grote probleem in de vrouwenbeweging en in vrouwenstudies: hoe is het op een niet elitaire manier mogelijk eraan vast te houden, dat vrouwen 'objektief' gediskrimineerd en onderdrukt worden, ook al hebben ze dat zelf helemaal niet in de gaten. Nu is de vraagstelling 180 graden gedraaid: 'bestaat' onderdrukking en diskriminatie van 'vrouwen' wel echt? Of bestaat ze slechts 'politiek', maar 'niet in de theorievorming'? Op de achtergrond van deze omdraaiing staat de althusseriaanse versie van scheiding van 'theorie' en 'politiek'. Daarbij wordt – grof gezegd – aan de ene kant de samenhang tussen normatieve uitgangspunten en theorie doorbroken of slechts decisionisties behandeld ('keuze' van het klassestandpunt in de 'filosofie') en een onhoudbaar eenrichtingsverkeer van theorie naar 'theoreties gestructureerde ervaring' geponeerd. Aan de andere kant staat een niet door normatieve discussies en wetenschappelijke kritiek en analyses op een niet-elitaire manier geïnformeerde 'politiek' als autonoom terrein van machiavellistiese strijd om de macht. M. Aerts en A. Pleiter/A. Zijp waarschuwen alleen maar voor instrumentalistiese en elitaire versies van 'verwetenschappelijking van de politiek'. Ze gaan niet in op de vraag: wetenschap waarvoor? Ze ontwikkelen geen concept van een niet-elitaire, democratische samenhang tussen (feministiese) wetenschap en sociale bewegingen. Als men alleen een 'breuk' tussen 'theorie'/'wetenschap' en politiek formuleert (A. Sommer/M. Dornekater, a.w.) kan men zich moeilijk verzetten tegen aanvallen wegens akademies elitisme (zie Maria Mies, 'Vrouwenstudies of feministiese studies? Het debat over feministiese wetenschap en methodologie', in: *Tijdschrift voor vrouwenstudies* 9, jrg. 3, nr. 1, 1982, pp. 92-122). Zie voor een soortgelijke kritiek op A. Bleich/S. Leydesdorff/U. Jansz ('Lof der Rede', in: *Tijdschrift voor vrouwenstudies* 5, jrg. 2, nr. 1, 1980, pp. 209-224): Trees Mom, 'Vrouwenstudies en vrouwenonderdrukking. Over het belang van een feministiese maatschappijtheorie', in: *Krisis*, nr. 13, 1983, pp. 16-26.

worden tegen naturalisering: het aanvoeren van biologische gronden voor gestructureerde sociale ongelijkheden tussen mannen en vrouwen onder het motto: 'anatomy is destiny'. 'We willen immers niet terugvallen in een theorie over vrouwen als wezenlijk biologies bepaald, omdat die duidelijk tot fatalisme leidt, aangezien ze geen ruimte laat voor welke veranderingen dan ook' (p. 530). Daarmee lijkt het enige alternatief voor dit soort biologistische pseudo-verklaringen te liggen in vertoogtheorieën. Dit misleidende alternatief wordt expliciet door Sommer/Grotenhuis geformuleerd: Als het concept 'vrouw' niet verwijst naar de biologie, lijkt het onvermijdelijk 'vrouwen' slechts te begrijpen in termen van 'een diskursieve heterogeniteit van vrouwelijkheid'. Bovendien wordt daarmee – volgens schrijfsters – 'het algemene uitgangspunt voor het definiëren van de ongelijkheidsverhouding tussen de seksen ter discussie gesteld' (p. 523). Zodra men 'mannen' en 'vrouwen' als 'eenduidige maatschappelijke konstrukten' ziet, moet men terugvallen op biologische verklaringen.

Tegen deze argumentatie wil ik twee bezwaren inbrengen:

1. Vertooganalyses zijn niet het enige en ook niet het meest effectieve alternatief voor biologistische pseudo-verklaringen van aan mannen en vrouwen toegeschreven eigenschappen en van sociale ongelijkheid tussen mannen en vrouwen. Een korte vergelijking met de racisme-diskussie is hiervoor misschien informatief. Tegenover Michèle Barrett's retorische vraag, hoe men de vrouwenbeweging zou kunnen begrijpen zonder in termen van reëel bestaande subjecten met gegeven maar onderdrukte behoeften te denken, stelt Aerts terecht de vraag: 'is het nodig het reële bestaan van rassen aan te nemen om een anti-racistiese strijd te voeren?'⁸ Nu bestaat er volgens mij een belangrijk en niet te

8. M. Aerts, a.w., p. 370. Ook Barrett gaat er, net als Coward, domweg van uit, dat hetgeen 'vrouwen' gemeenschappelijk hebben in een positieve vrouwelijke identiteit, of zelfs 'natuur', gezocht dient te worden. Het simpele feit dat 'vrouwen' als vrouwen maatschappelijk askriptief gediskrimineerd en onderdrukt worden, dat ze 'herkend' worden, of ze dat nou zelf weten en hoe ze daarop ook mogen reageren (bijv. met een uitsluitend negatieve kollektieve konflikt-identiteit), wordt niet onder woorden gebracht. Aerts heeft natuurlijk gelijk dat elke kritiese sociaal-wetenschappelijke racismetheorie racistiese diskriminatie, onderdrukking en uitbuiting verklaart zonder het bestaan van 'rassen' als biologies, anatomies, psychologies van elkaar afgebakende categorieën van de 'tweede orde' aan te nemen (zie V.M. Bader, 'Racisme of neoneationalisme', ongepubliceerd, 1984). Dit neemt natuurlijk niet weg, dat het verstandig en belangrijk is om racistiese diskriminatie van andere vormen van askriptieve diskriminatie te onderscheiden en daarvoor eraan vast te houden, dat het feitelijk waarneembare, 'in het oog lopende', sociaal gedefinieerde verschillen (categorieën van de eerste orde) zijn die als aanleiding gebruikt worden voor de toeschrijving van negatief gewaardeerde eigenschappen en als legitimatie dienen voor praktijken van racistiese diskriminatie en onderdrukking.

verwaarlozen verschil tussen racistiese en seksistiese diskriminatie: mogelijk te konstrueren anatomiese en fysiologiese verschillen tussen (slechts sociaal definieerbare) rassen hebben als zodanig, direkt noch indirekt aantoonbare konsekwenties voor maatschappelijke arbeidsdeling, verschillen in beschikkingsmacht over natuurlijke en sociale hulpbronnen en de daaruit resulterende machtsasymmetrieën. De biologiese en fysiologiese verschillen tussen 'vrouwen' en 'mannen' zijn niet slechts door dominante 'vertogen' toegeschreven eigenschappen. Dit zijn in tegenstelling tot rassen wel degelijk goed beredeneerde 'kategorieën van de tweede orde': slechts vrouwen zijn in staat om kinderen te dragen, te baren en te zogen.

Deze verschillen tussen de seksen hebben als zodanig wel degelijk belangrijke konsekwenties gehad voor de maatschappelijke arbeidsdeling en voor ongelijke verdeling van de beschikkingsmacht over hulpbronnen en levenskansen en ze hebben dat nog steeds.⁹ Ik wil hiervan echter in het vervolg van mijn kritiek abstraheren, omdat deze argumentatie voor mijn centrale redenering niet van belang is. Ook al zouden er geen sociaal relevante 'natuurlijke' verschillen tussen vrouwen en mannen bestaan, dan betekent dat nog niet, dat men de weg op zou moeten gaan van een 'omvattende theorie van het heterogene subjekt in de kontradiktore sociale werkelijkheid' (p. 525). 'Hoe kun je de positie van vrouwen begrijpen zonder ervan uit te gaan dat sekse een natuurlijk gegeven is?' (p. 527) Voor een helder antwoord op deze vraag is het – en dat leert het racismevoorbeeld – volstrekt onbelangrijk of men van 'werkelijke' of slechts 'vermeende' verschillen uitgaat, als deze verschillen maatschappelijk overheersend negatief gewaardeerd worden en als zodanig gebruikt worden in de strijd tussen groepen om 'schaarse hulpbronnen en levenskansen'. Dit alles heeft in eerste instantie met theorieën over subjektiviteit en over positieve vrouwelijke identiteit niets te maken. Ook van zwarten kan je tenslotte als negatief gediskrimineerde groep spreken, zonder iets te zeggen over een mogelijke positieve, kollektieve identiteit van 'negritude' en de functie en betekenis hiervan voor politieke strijd tegen racisme.

9. Zie L. Clercx/J. Westerbeek, 'Terug naar de geleefde werkelijkheid', elders in dit nummer. Zie ook de kritiek op 'anatomy is destiny' bij G. Rubin, 'The Traffic in Women: Notes on the "Political Economy" of Sex', in R. Reiter (red.), *Toward an Anthropology of Women*. New York 1975. In de discussie over de maatschappelijke konstitutie van 'gender' laat Rubin zich niet verleiden de betekenis van de verschillen in 'seksen' over het hoofd te zien. Ze stelt de, ook voor de verklaring van de dominantie van bepaalde sekse-identiteiten belangrijke, vraag: 'who has which rights in whom?' (p. 177, zie pp. 179 e.v.) die rechtstreeks verwijst naar sociologies/antropologiese analyses van gestructureerde sociale ongelijkheid.

2. Ook Coward ontsnapt dus niet echt aan de fuik: ‘universeel’ (meestal gelijkgesteld aan ‘biologisties’ en ‘essentialisties’) versus ‘heteroëen’ (meestal gelijkgesteld aan ‘kulturalisties’ en ‘imaginair’). Ze zoekt daarom antwoorden in de richting van een te ontwikkelen ‘algemene theorie van vrouwelijkheid’ in de zin van algemene (en zelfs niet meer kultuurspecifieke) vrouwelijke en mannelijke sekse-identiteit en niet in de richting van bijvoorbeeld een theorie van askriptieve diskriminatie van vrouwen als deel van een algemene theorie van sociale ongelijkheid. En ze gelooft met een theorie van vrouwelijkheid antwoorden te kunnen geven op het probleem van vrouwen-onderdrukking. Zo gooit ze thematieken door elkaar, die beter gescheiden kunnen worden.

Herkenning en Subjekt/Identiteit

Het is mogelijk ‘vrouwen’ als feitelijk maatschappelijk gediskrimineerde en onderdrukte groep (zo men wil als ‘kategorie’, ‘kollektiviteit’ of zelfs als ‘subjekt’) op te vatten, zonder enige uitspraak te hoeven doen over ‘biologie’ of over een al dan niet te ontwikkelen positieve vrouwelijke identiteit. En weer gaat Coward – meer intuïtief – deze kant op: ‘Je kunt wel zeggen dat vrouwen op verschillende wijze worden geraakt door verschillende vertogen, maar zij zullen op straat worden herkend als vrouwen’ (p. 538). De thematiek van de ‘herkenning’ omvat minstens drie verschillende problemen, die in de discussie tot nu toe niet helder uit elkaar worden gehaald: a) zuiver negatieve herkenning in de zin van: als toebehorend tot een bepaalde groep ‘herkend worden’; b) zichzelf als lid van een maatschappelijk gedefinieerde groep herkennen en in deze zin een (mogelijk uitsluitend) negatieve kollektieve konfliktidentiteit ontwikkelen; c) positieve herkenning, positieve groepsidentiteit (herkenning in maatschappelijk overheersende of juist volstrekt tegengestelde of in alternatieve identiteiten).

ad a). De eerste betekenis is in het spel als men ‘op straat als vrouw herkend’ wordt, of altijd als maatschappelijk overheersende ‘definities’, stereotyperingen en etiketten gebruikt worden in alle daagse interacties en als criteria voor de toewijzing van negatief geprivilegieerde posities. In deze zin is het even duidelijk wat ‘vrouwen’ zijn als wat ‘zwarten’ zijn en dit heeft helemaal niets van doen met discussies over welk soort positieve identiteit of ‘eenheid van het subjekt’ dan ook en ook niets met ‘humanistische psychologie’.

ad b). De tweede betekenis wordt gebruikt in een zin als ‘herkennen we onszelf als vrouwen in een kollektieve eenheid’ (Coward, 1982, p. 88). Een dergelijke herkenning is een van de vele voorwaarden,

waaronder potentiële konfliktgroepen tot actuele konfliktpartijen kunnen worden. In deze zin strijden vrouwen 'als vrouwen' in de vrouwenbeweging in brede zin. Hun kollektieve diskriminatie in seksistische maatschappijen is – ondanks alle verdergaande en drastiese verschillen in klassenpositie, opleidingsnivo, beroep enz. – de objektieve basis voor een zo breed mogelijke 'herkenning' als gediskrimineerde groep: 'wij vrouwen' worden gediskrimineerd en onderdrukt. Deze herkenning, de ontwikkeling van een minimaal negatieve konfliktidentiteit, is geen automatisme. Ze vooronderstelt naast ervaringen van diskriminatie en onderdrukking tenminste ook het doorprikken van de heersende legitimizeitslegendes.

ad c) Deze negatieve konfliktidentiteit is niet identiek met de ontwikkeling van een 'positieve groepsidentiteit'.¹⁰ Positieve groepsidentiteiten kunnen de bestaande negatieve waardering drasties omdraaien zonder inhoudelijk iets aan de toegeschreven eigenschappen te veranderen: Het 'vrouwelijke' als het emotionele, dichter 'bij de natuur staande', spontane, a-logiese enz. is dan niet meer inferieur, maar superieur. Zo'n tegenmythe kan – net als de heersende mythe – een belangrijke politieke functie vervullen en tot steunpunt worden voor de ontwikkeling van een strijdbare individuele vrouwelijke identiteit. Ze kunnen ook de overheersende konstrukties zelf aanvallen en niet slechts de waardering omdraaien: niet 'vrouw' of 'man', maar 'mens'.¹¹

De 'eenheid van het subjekt' in epistemologische zin is, voor het probleem dat hier aan de orde is, even irrelevant als de verschillende versies, waarin deze konstruktie van een transcendentiaal subjekt worden aangevallen.¹² De 'eenheid van het subjekt' in de zin van

10. Het is een helaas nog veel te weinig theoreties en empiries onderzocht probleem, in welke mate de formulering van alternatieve positieve groepsidentiteiten een noodzakelijke voorwaarde voor de ontwikkeling van deze, voor elke kollektieve strijd minimale, negatieve groepsidentiteit is.

11. Het is betrekkelijk nieuw en weinig onderzocht in hoeverre deze normatief sympathieke positie (zie voor racisme: F. Fanon, *Zwarte huid, blanke maskers*. Amsterdam 1983; A. Memmi, *Racisme hoezo?*. Nijmegen 1983) ook politiek effectief kan worden. Hierin zou bijvoorbeeld juist de charme van 'dekonstrukties' kunnen liggen, als deze niet gepaard gaan met een verzwakking van de negatieve kollektieve konfliktidentiteit, die voor elke succesvolle politieke strijd onmisbaar is.

12. Ik vind het daarom ook verwonderlijk, dat uitspraken over het 'Ich an sich', over 'cognito ergo sum' en over de al of niet 'kenbaarheid van de wereld' in diskussies als argumenten worden gebruikt, die over geheel andere en betrekkelijk 'prozaïese' onderwerpen gaan. Dergelijke epistemologische 'exkursies' zijn op zich niet serieus te bespreken en thematies slechts verwarrend. Ik zal daarom in dit stukje niet verder ingaan op het 'bestaan' van 'kategorieën' en 'definities' versus

psychiese ‘Ich-Identität’ (Erikson) is slechts indirect en dan aan de orde, als deze voornamelijk berust op positieve identifikatie met maatschappelijk overheersende of alternatieve sekse-identiteiten. Wat dat betreft wil Coward – mijns inziens zeer terecht – weten ‘hoe subjecten verwickeld raken in vertogen’ (p. 541) of, zoals ze meer in overeenstemming met haar eigen terminologie zou moeten vragen: hoe individuen door vertogen tot ‘subjecten’ gemaakt worden en wat daarbij met hen gebeurt. Ze ziet ook dat een dergelijke vraagstelling niet identiek is met die van Lacan. Bij hem gaat het immers – de strukturalistische traditie getrouw – slechts om het probleem van de ‘normering’ door dominante vormen van seksekonstrukties: niet om het probleem, hoe en in welke mate individuen zich herkennen in of juist distantieren van dergelijke konstrukties en waarom ze dat doen (zie ook Sommer/Dornekater, p. 556). Coward is daar wel in geïnteresseerd, maar wil niet terugkeren naar een positie waarin ‘het individu ... als een koherente substantiële eenheid’ wordt opgevat: ‘De psychoanalyse ziet het individu als konfliktueel en als een bewuste identiteit die slechts partieel, slechts een oppervlakteverschijnsel is’ (p. 542).¹³

Ook al verdedigt de vertoog-positie ‘dat er alleen definities van vrouwen bestaan en we niet kunnen uitmaken wat “de” vrouw is’, niets belet ons om principieel te spreken over ‘vrouwen’ als askriptief negatief gediskrimineerde groep en als groep die een negatieve politieke konfliktidentiteit kan ontwikkelen. Dit was alleen dan niet mogelijk, als men niet in staat zou zijn de sociale realiteit en effectiviteit van ‘imaginaire konstrukties’, ‘voorstellingspraktijken’ en wat er aan leuks meer zij, onder ogen te zien. En dan kunnen ze gewoon het onder sociologen beroemde Thomas-theorema hanteren: ‘If men define a situation as real, it is real in its consequences’. Coward en in haar voetspoor Sommer, Grotenhuis en Dornekater, gooien in elk geval permanent de problemen van het bestaan van askriptieve sociale diskriminatie, van het ‘herkend worden’ en van het zichzelf negatief als lid van een askriptief gediskrimineerde groep herkennen aan de ene

‘imaginaire konstrukties’. Toch is opvallend, dat in dit debat de these ‘er is niets buiten de ideologie’, telkens wordt opgevat als: ‘er is niets anders dan ideologie’. Op zo’n manier wordt de hele werkelijkheid gemakkelijk tot ‘diskurs’.

13. Met L. Clercx/J. Westerbeek ben ik van mening, dat hierover meer van Chodorow en anderen te leren valt dan van Lacan, die het twijfelachtige privilege geniet in deze diskussies voor ‘de’ psychoanalyse door te gaan. De veelheid aan vruchtbare psychoanalytische analyses van identiteitsontwikkeling blinkt in deze diskussie uit door afwezigheid en ook sociologische benaderingen van de samenhang tussen sociale, individuele en ego-identiteit worden enigszins laatdunkend geïgnoreerd.

kant en van de ontwikkeling van een positieve identiteit als groep aan de andere kant door elkaar. Dit is bijvoorbeeld in Cowards argumentatie de schakel, waarom ze een antwoord op het probleem van de vrouwenonderdrukking meent te moeten geven door middel van een 'algemene theorie van vrouwelijkheid'. Niets is verwarrender dan haar schijnbaar zo plausibele formulering: 'Als de vrouwenbeweging al een algemene definitie toelaat, is het de vraag van het vrouw-zijn' (p. 538). Deze vraag, in 'positieve zin' opgevat, is mijns inziens niet slechts overbodig als het erom gaat 'vrouwenonderdrukking' te analyseren. Daarvoor is het voldoende, 'als vrouw gedefinieerd', tot vrouw 'bestempeld' te worden. De vraag leidt ook tot de vruchteloze en verwarrende speurtocht naar toch weer een algemene en omvattende definitie van het vrouw-zijn, naar 'algemene konstrukties tot mannen en vrouwen', waartegen men toch niet zonder redenen bezwaar had aangetekend.

'Strukturele en algemene seksedeling' en 'kulturele absoluta'

Coward zoekt dus naar algemene konstrukties 'tot mannen en vrouwen'. 'Die algemene struktuur is er. Zij bepaalt de linguïstiese, sociale en kulturele formaties en kan daarom niet zonder meer worden verwaarloosd. Op dit nivo houd ik eraan vast dat het onderzoek naar subjektiviteit voor mij zowel politiek als theoreties essentieel is, want boven de diskursieve specificiteiten en boven de diskursieve regelmatigheden die verschillend en kontradiktoir zijn, bestaan bepaalde kulturele absoluta.' (p. 540) Wat hieronder precies moet worden verstaan is niet makkelijk uit te maken.

1. Lacan laat – zoals helaas de meeste auteurs in de psychoanalytische traditie – in het midden of het bij de beweerdte algemene konstrukties van mannelijkheid en vrouwelijkheid om een theorie gaat, over de 'totstandkoming van vrouwelijkheid in onze kultuur' (Coward, p. 541, kurs. van mij, *V.M.B.*), of om transkulturele, universele en niet maatschappijformatie- of periode-specifieke konstruktien van mannelijkheid en vrouwelijkheid. Lacan, en ook Coward, begrijpen weliswaar niet fallus als penis, maar maken niet duidelijk wat de specifieke maatschappelijke machtsverhoudingen zijn, waaronder nou juist de fallus en niet de vulva als eroties symbool dominant wordt.¹⁴ Men moet Coward daarom ook heel vriendelijk interpreteren als men onder deze 'kulturele absoluta' slechts voor onze kultuur geldige konstrukties van mannelijke en vrouwelijke sekse-identiteiten verstaat.

2. Coward maakt niet duidelijk dat het ook bij dergelijke kultuur-

14. Zie G. Rubin, a.w., pp. 191 e.v.

specifiek geïnterpreteerde, dominante konstrukties van mannelijke en vrouwelijke sekse-identiteiten slechts om overheersende noties gaat, die nog geenszins ‘absolute’ hoeven te zijn. De overheersende waarden, normen en voorstellingen in een cultuur zijn niet simpelweg ‘gedeeld’, maar minstens evenzeer ‘opgelegd’ en niet onbestreden, consistent en zonder tegenspraken. Wat nu ‘vrouw-zijn’ inhoudelijk zou zijn, als men daaronder de voor onze cultuur absolute vrouwelijke sekse-identiteit verstaat, wordt bovendien in het geheel niet duidelijk.

3. De konstruktie van een dergelijk, kennelijk onomstreden en absoluut, ‘super-diskurs’ boven de strijdende diskursen is volstrekt niet te verenigen met de vertoogtheorieën, waarop Coward in de rest van haar betoog steunt.

4. Coward maakt niet duidelijk, dat een zo opgevatte ‘eenheid van het wezen van de vrouw’ – hoe men er verder ook over moge denken – in elk geval geen antwoord biedt op de vraag naar de ‘eenheid van de vrouwenbeweging’ en dat wordt er toch in de hele discussie van verwacht.

Vrouwen als ‘sexual interest groups’

Slechts op sommige plaatsen stapt Coward impliciet af van het misleidende projekt van de konstruktie van een ‘algemene theorie van vrouwelijkheid’: ‘Het feminisme heeft terecht onderkend dat vrouwen ondergeschikt zijn als sekse en dat er geen natuurlijke sekse-identiteit van vrouwen bestaat. Onze cultuur heeft anatomiese verschillen samengevat als verschillen die seksuele belangengroepen vormen’ (1982, p. 286). Ze heeft gelijk als ze konstateert dat je als vrouw ‘gekonfronteerd wordt met de wijze waarop deze maatschappij het anatomiese verschil privilegieert en daarbinnen algemene posities konstitueert als een onontkoombare realiteit’ (p. 538).

Deze algemeenheden, die je maar op weinig momenten feitelijk kunt vergeten, hebben betrekking op maatschappelijk overheersende praktijken van diskriminatie van vrouwen (of deze nu bewust zijn of niet en hoe ze ook mogen worden gelegitimeerd) en op overheersende stereotypen van wat een ‘vrouw’ is en hoe ze zich dientengevolge dient te gedragen.¹⁵ Deze stereotypen zijn niet absoluut en helemaal

15. Voor een ‘materialistische theorie’ zou het natuurlijk niet onbelangrijk zijn, de verhouding tussen ‘voorstellingen’ en ‘praktijken’ niet slechts als een simpel eenrichtingsverkeer te interpreteren, uitgaande van in de lucht zwevende ‘algemene konstrukties van vrouwelijkheid’. Het helpt ook niets om deze relatie te verdonkeremanen met rekbare formules als ‘voorstellingspraktijken’. In analogie met de racisme-diskussie: net zoals ‘racialism’ niet slechts het simpele gevolg is van ‘racism’ en ook onafhankelijk van expliciet racistiese voorstellingen en legitimaties

niet onomstreden. Niet elke vrouw hoeft zich ermee te identificeren. Het valt integendeel te verwachten, dat verreweg de meeste vrouwen minimaal een gespleten bewustzijn (zie discussies over 'double consciousness' in racismetheorieën) hebben als ze de dominante diskriminerende en onderdrukkende konstrukties niet al openlijk verwerpen. De praktijken zijn helemaal niet 'imaginair' en ook de voorstellingen zijn 'real in their consequences'. Voor hun maatschappelijke effectiviteit is slechts hun dominantie nodig, die door de verschillende middelen van stabilisatie en ideologische garantie bevestigd wordt. Deze dominantie is voldoende voor de 'uniforme aanspreking' (Sommer/Dornekater, p. 552) van vrouwen als vrouwen en dit is precies wat in seksistische maatschappijen gebeurt. Hoe vrouwen tegen deze stereotypen aankijken, of ze zich onbewust of bewust ermee identificeren of juist ervan distantiëren, is uitermate belangrijk. In de mate waarin vrouwen zich latent of openlijk ervan distantiëren, verliezen deze 'konstrukties' hun vanzelfsprekendheid en 'natuurlijkheid' en dit is – zoals gezegd – één van de vele voorwaarden, om hun maatschappelijke dominantie te kunnen bestrijden. Even duidelijk zou moeten zijn, dat dit inzicht op zich hiervoor natuurlijk niet voldoende is. In de strijd tegen de dominante seksekonstrukties stuit men precies op dezelfde asymmetrische maatschappelijke machtsverhoudingen die ertoe geleid hebben dat sommige van de concurrerende 'konstrukties' en 'diskursen' maatschappelijk dominant werden en andere niet.¹⁶ De kansen voor de verschillende vertogen in deze strijd zijn in hoge mate bepaald door de ongelijke verdeling van de maatschappelijke hulpbronnen. Betere argumenten en mogelijk superieure legitimatiepatronen zijn slechts één type hulpbronnen in deze strijd en – helaas – niet zonder meer de doorslaggevende.

Het is daarom volgens mij in deze zin 'passend om over vrouwen te

zou kunnen bestaan, net zo min is 'sexialism' als praktijk simpelweg het gevolg van expliciet seksistische voorstellingen. Ook seksistische praktijken zijn in hoge mate onbewust. Wat mij in deze discussie opvalt is, dat de weg van seksistische praktijken naar seksistische 'theorie' zo weinig aandacht krijgt. In het voetspoor van linguïstiek, textualisme enz., wordt steeds uitgaande van 'konstrukties' en 'definities' geredeneerd. Dat er ook nog een verschil bestaat tussen 'het leven en de leer' is op die manier moeilijk te onderkennen, en ook waarom 'de leer' verandert, komt slechts in beeld als ze al door een concurrerende leer wordt aangevallen. Dit zijn indicaties van het maatschappijtheoretische 'idealisme' van deze versies van 'vertoogtheorieën'.

16. Zie de vraag van A. Sommer/S. Grotenhuis, a.w., p. 523, naar de 'systematiek waarmee de positie van vrouwen in verschillende vertogen, maatschappelijke terreinen ofwel verhoudingen steeds weer als ondergeschikte ten opzichte van mannen verschijnt'. Zie ook pp. 526 en 528.

praten als een geseksueerde groep in onze maatschappij' (Coward 1982, p. 286), onafhankelijk en los van het nut of de nadelen van vertoogtheorieën. Het is verwarrend om te menen dat men van 'vrouwen' als 'konkrete kollektiviteiten' slechts zou kunnen spreken omdat dit een 'politieke werkelijkheidswaarde' (zie ook Aerts, en Pleiter/Zijp, p. 263) zou hebben en alsof vrouwen als kollektief gediskrimineerde groep *theoreties* 'eigenlijk' niet zouden kunnen bestaan. Als de uitdaging om de vanzelfsprekendheid van 'wij vrouwen' te ondergraven slechts gemotiveerd wordt onder verwijzing naar verschillende sekse-identiteiten, berust dit theoreties op een groot misverstand. Maar daarmee worden de politieke gevaren voor de vrouwenbeweging, die daarin geïmpliceerd zijn, niet kleiner.

Afscheid van een eenduidig model van mannenmacht en vrouwenbeweging?

Voor een realistische sociologische analyse is het noodzaak en voor een realistische, politieke strategie van de vrouwenbeweging kan het zeer bevorderlijk zijn om afscheid te nemen van eenduidige modellen van mannenmacht, vrouwenbevrijding en vrouwenbeweging (zie pleidooien bij Sommer/Grotenhuis, p. 526, en Sommer/Dornekater, p. 559).

Meestal is bij afscheid nemen de interessante vraag: hoe gemotiveerd en waar naar toe? En ook hier scheiden zich weer zeer de wegen:

1. Ook ik ben ervoor het simplistische model van 'mannen' als de volledig bewuste strategiese onderdrukkers ('agententheorie' noemde men dat ooit in kritieken op het vulgair-marxisme) niet opnieuw leven in te blazen.
2. Vrouwen worden in seksistische maatschappijen kollektief gediskrimineerd en onderdrukt. Daarin bestaat de grootste gemeenschappelijke deler voor studies van 'vrouwenonderdrukking' en voor een zo breed mogelijke vrouwenbeweging. Verdergaande beweringen over de homogeniteit van 'wij vrouwen' of van 'de' vrouwenbeweging zijn politieke mythen. Politieke mythen hebben een bestaansrecht op zich, of men dat nu leuk vindt of niet. Ik wil ze hier niet als zodanig aanvallen. Dit doen de hier diskussiërende vrouwen wel en ze doen dat volgens mij precies op het punt, waar de politieke mythe van de vrouwenbeweging misschien zijn grootste politieke effectiviteit zou kunnen hebben. Maar het opvallende en symptomatiese van deze aanval is, dat men er niet voor pleit om de mythe te vervangen door een nuchtere analyse van de feitelijke, aantoonbare verschillen in beschikkingsmacht over de belangrijke maatschappelijke hulpbronnen en levenskansen: verschillen tussen 'vrouwen' wat betreft klassepositie, vermogen, inkomen, beroep, opleidingsnivo, positie in organisaties,

samenlevingsvormen, kinderaantal enzovoort. Evenmin strijdt men voor een analyse van de mede hierdoor nadrukkelijk bepaalde verschillen tussen vrouwen in ervaringen, feitelijke cultuur, leefwereld, sociobiografieën enz.¹⁷ De eenheid van 'wij vrouwen' en van 'de vrouwenbeweging' wordt veeleer opgegeven 'ten gunste van de diversiteit en heterogeniteit van voorstellingen' (Sommer/Grotenhuis, p. 526). In plaats van een zeer informatieve en zeer belangrijke discussie over aantoonbare verschillen in levenspositie en in levensstijl en ervaringen tussen verschillende categorieën vrouwen en de consequenties die dat heeft voor strijdterreinen, doelstellingen, strategieën en verschillende stromingen in en van de vrouwenbeweging, concentreert dit debat zich op 'verschillend geseksueerde lichamen'.

De vraag die zich na deze kritiek aandient is natuurlijk: 'wat dan wel'? Ter afsluiting wil ik een aantal zeer beknopte programmatiese opmerkingen maken, die niet meer kunnen en willen zijn dan uitgangspunten voor een debat over een mogelijke richtingsverandering van theorievorming en onderzoek:

- Als vrouwenstudies een bijdrage willen leveren aan de verdere ontwikkeling van een democratische en emancipatoire vrouwenbeweging, dan moet het thema *vrouwenonderdrukking* (staat hier synoniem met: diskriminatie, onderdrukking en uitbuiting van vrouwen) een van de centrale onderzoeksthema's zijn.
- Het thema 'vrouwenonderdrukking' is – zoals ook Sommer/Dornekater (pp. 561 e.v.) terecht opmerken – niet identiek met 'konstrukties van vrouwelijkheid'. Voor de verdere discussie is het belangrijk de verwarring van beide onderzoeksthema's en daarmee ook van mogelijke theoretiese strategieën te vermijden.
- Voor pogingen om 'vrouwenonderdrukking' te diagnosticeren en te verklaren hebben *vertooganalyses* slechts een zéér beperkte betekenis: ze kunnen laten zien *hoe* in verschillende maatschappijformaties en in verschillende maatschappelijke verhoudingen telkens het sekseverschil geformuleerd wordt en welke (beperkte) bijdrage deze voorstellingen hebben voor de reproductie en transformatie van vrouwenonderdrukking (niet meer, maar ook niet minder).
- 'Vrouwenonderdrukking' kan volgens mij het meest adequaat

17. Het lijkt mij belangrijk er nogmaals op te attenderen, dat door het vizier van de vertooganalyse ook de feitelijke kulturele verschillen tussen vrouwen niet goed gezien kunnen worden, terwijl deze in elk geval tot nu toe toch geleid hebben tot theorieën en empiriese analyses van de alledaagse leefwereld van verschillende groepen vrouwen en de betekenis die deze verschillen ook voor de kulturele strijd van de vrouwenbeweging hebben.

gethematiseerd worden in termen van *gestructureerde sociale ongelijkheid*. Een ‘algemene theorie van gestructureerde sociale ongelijkheid’ bestaat niet en is ook niet te verwachten. Wel is het mogelijk, grondbegrippen en dimensies van sociale ongelijkheid te ontwerpen, op deze manier een onderzoeksveld af te bakenen (waarop dan verschillende theorieën kunnen concurreren) en duidelijk te maken, waarnaar gevraagd en gezocht moet worden.

– Volgens mij is het om heuristische redenen het meest vruchtbaar om sociale ongelijkheid in het algemeen – sociale ongelijkheid tussen seksen als specifiek geval van askriptieve rolbewijzing in het bijzonder

– te analyseren op basis van een *strategies handelingsmodel*, waarin concurrentie en strijd tussen groepen om als schaars ervaren en gedefinieerde hulpbronnen en levenskansen centraal staan.¹⁸

– *Verklaringen* van het feit dat het juist vrouwen zijn die in seksistische maatschappijen structureel inferieure posities innemen, kunnen daarom volgens mij het beste uitgaan van een analyse van de verschillen in beschikkingsmacht over de verschillende, telkens doorslaggevende hulpbronnen tussen sociaal als seksen gedefinieerde groepen. Daarbij lijkt het me plausibel ervan uit te gaan dat de maatschappelijke betekenis van de verschillende typen hulpbronnen (zoals materiële hulpbronnen, individuele capaciteiten, sociale relaties) evenzeer histories variabel is als de structurerende kracht van verschillende maatschappelijke verhoudingen (bijv. variërend van productie- en reproductieverhoudingen, tot rechtsverhoudingen.) Daarom is het zoeken naar één konstante faktor, welke zowel het ontstaan als het bestaan en de verandering van vrouwenonderdrukking zou moeten verklaren, een denkblokkade. Aan deze blokkade lijden bijvoorbeeld biologiese benaderingen. In een ontwikkelingsperspektief neemt de betekenis van de hulpbron ‘lichamelijke kracht’ duidelijk af en daarmee ook de mogelijke verklarende waarde van het feit dat vrouwen fysiologies gezien ‘zwakker’ zijn dan mannen. De maatschappelijke betekenis van het feit, dat het slechts vrouwen zijn die kinderen kunnen baren en zogen, is histories variabel. Wel heeft de recente mogelijkheid om conceptie te beheersen en kinderen zonder moedermelk groot te brengen een belangrijke invloed gehad op de arbeidsdeling tussen de seksen en de histories daaraan gekoppelde ongelijkheid in beschikkingsmacht over de doorslaggevende maatschappelijke hulpbronnen. De daaruit resulterende structurele

18. In deze gewijzigde vorm heeft een van de basisgedachten uit ‘de marxistische traditie’ wel degelijk ook nu nog een hoge mate van theoretiese attractiviteit voor ‘feministische theorie en onderzoek’. Zie voor een vergelijkbare benadering: P. Bourdieu, *Die feinen Unterschiede*. Frankfurt a.M. 1981.

machtsasymmetrie tussen mannen en vrouwen was op haar beurt weer bepalend voor de dominante waardering van daadwerkelijke en toegeschreven eigenschappen en activiteiten en voor het feit dat het telkens verschillend opgevatte 'mannelijke' in de dominante cognitieve en evaluatieve duidingspatronen superieur was en het 'vrouwelijke' ondergeschikt. Psychoanalytische verklaringsoogingen tenderen ertoe deze, bij konstaterbare, natuurlijke verschillen tussen mannen en vrouwen aansluitende, maatschappelijke machtsongelijkheid te verklaren vanuit biologische verschillen. Ook vertooganalyses leveren geen bijdrage aan het in kaart brengen van de ongelijkheden in de beschikkingsmacht over de verschillende hulpbronnen om, hiervan uitgaande, te kunnen verklaren waarom welke 'diskursen' onder welke omstandigheden de boventoon voeren.

In het kader van een dergelijke algemene benadering van 'vrouwenonderdrukking' moeten specifieke theorieën ontwikkeld worden over de diskriminatie, onderdrukking en uitbuiting van vrouwen in bepaalde maatschappijformaties en daarin weer in de verschillende maatschappelijke verhoudingen (bijvoorbeeld vrouwen op de arbeidsmarkt, in arbeidsorganisaties). Ook hiertoe bestaan tot nu toe slechts eerste aanzetten en alleen daarom al is elk 'theorie-imperialisme' uit den boze. Dergelijke met elkaar concurrerende theoretische aanzetten moeten hun vruchtbaarheid bewijzen in 'historische', 'sociologische' en antropologische studies. Voor de ontwikkeling van dergelijke theorieën en van theoreties geïnformeerd empirisch onderzoek wil ik met dit kritische stukje dan ook pleiten.

– Voor de analyse van structuur en ontwikkeling van de vrouwenbeweging in het algemeen, en in Nederland in een bepaalde periode in het bijzonder, is van vertooganalyses evenmin veel te verwachten. Beter kan men mijns inziens te raden gaan bij de verschillende sociologische en politieke aanzetten, waarin pogingen worden ondernomen de voorwaarden voor en de verschillende vormen van de ontwikkeling van kollektief politiek handelen in kaart te brengen en theoreties geïnformeerde hypothesen te formuleren.

– *Theoreties* is – zoals ik meen te hebben aangetoond – de 'ontdekking' van de verscheidenheid van 'konstrukties van vrouwelijkheid' geen reden om niet meer of alleen met een 'slecht geweten' van 'vrouwen' als kollektief toegeschreven gediskrimineerde groep te kunnen spreken. Het is daarentegen juist mogelijk en belangrijk om te laten zien dat (en waarin) vrouwen als vrouwen in seksistische maatschappijen worden gediskrimineerd en onderdrukt.

Politiek is mijns inziens de 'eenheid van de vrouwenbeweging' zolang een noodzakelijke en wenselijke machtsbron als de strijd tegen

wettelijke en feitelijke diskriminatie van vrouwen als vrouwen, tegen ongelijk loon voor gelijk werk, tegen de verschillende manieren om aan vrouwen de zeggenschap over hun eigen lichaam (weer) te ontnemen enz., niet gestreden en gewonnen is. Dat een dergelijke 'eenheid' op basis van de grote verschillen in sociaal-ekonomiese positie, cultuur en levensstijl, sociobiografieën enz., tussen verschillende groepen vrouwen niet makkelijk te realiseren valt, is zeker niet nieuw. Het is ook geen reden om de strijd om gelijke wettelijke, politieke en sociale rechten, die 'de' vrouwenbeweging als democratiseringsbeweging kan voeren, uit het oog te verliezen. Veel groter en misschien onoverbrugbaar worden de verschillen tussen 'vrouwen', als 'de' vrouwenbeweging als 'emancipatiebeweging' opgevat wordt: de strijd om nieuwe, alternatieve vormen van samenleven, omgaan met elkaar enz., voor een nieuwe cultuur, ligt zeker niet zomaar in het verlengde van gemeenschappelijke ervaringen en een gemeenschappelijke cultuur van 'vrouwen' in onze maatschappij.

Rekonstruktie van een discussie over vrouwenstudies en vrouwenonderdrukking

Trees Mom

Vrouwenstudies tussen engagement en pseudo-neutraliteit

Wetenschappelijke activiteiten, die niet uitgaan van de voorwetenschappelijke vooronderstelling, dat vrouwen worden onderdrukt, hebben geen recht en geen rede de naam vrouwenstudies te dragen.

Deze stelling wil ik hieronder beknopt en schematies uitwerken. Daarbij ga ik in op de opvattingen van Selma Leydesdorff en Mieke Aerts, zoals verwoord in hun stellingen voor het forum.¹

Vrouwenstudies heeft haar bestaan te danken aan de inspanningen van de vrouwenbeweging binnen en buiten de universiteiten. De ruimte voor vrouwenstudies is door vrouwenstrijd gekreëerd in de hoop dat de resultaten van vrouwenstudies ook aan deze strijd ten goede zouden komen. Dat betekent dat vrouwenstudies inzicht moet verschaffen in de vele vormen en reproductiemechanismen van vrouwenonderdrukking, zodat we beter geïnformeerd de mogelijk succesvolle strategieën voor vrouwenbevrijding kunnen formuleren. Wil dat doel bereikt worden, dan is onder andere nodig dat vrouwenstudies het politieke uitgangspunt van de vrouwenbeweging overneemt, namelijk dat vrouwen systematies worden onderdrukt en dat die onderdrukking opgeheven moet worden. Dat uitgangspunt bepaalt haar perspectief

1. Kommentaar op de stellingen van Marianne Beelaerts en Margret Brüggemann laat ik hier achterwege. Brüggemann was niet aanwezig om haar stellingen nader toe te lichten en omdat M. Beelaerts de open plaats in het forum op het laatste moment opvulde, kon ik haar stellingen/verhaal niet van te voren verwerken. Voor een nadere uiteenzetting van mijn standpunten verwijs ik naar: T. Mom, 'Naar een feministiese wetenschapstheorie', in: *Kongresbundel van de Winteruniversiteit Vrouwenstudies*, Nijmegen 1983; T. Mom, 'Vrouwen-studies en vrouwenonderdrukking', in: *Krisis* 13, jrg. 3, nr. 4, 1983; T. Mom, 'Vrouwenonderdrukking, een toeval?', in: *Katijf* 4, nr. 20, 1984.

op de sociale werkelijkheid. Het geeft richting aan het soort vragen dat je in vrouwenstudies wilt stellen, en zicht op vraagstukken die je anders *niet* zou zien. Natuurlijk sluit dit uitgangspunt een aantal vragen uit. Dat is niet zo bijzonder, want elke vraag sluit andere vragen uit. Het gaat er om welke vragen. Daarom moet elke wetenschappelijke traditie zich afvragen welke vragen de belangrijkste zijn, zowel in termen van het 'kennisbelang' als in termen van de interne ontwikkeling van het programma.

Het is inderdaad een politieke keuze, dat we als vooronderstelling in vrouwenstudies een feministies standpunt innemen. Dat is vanaf het begin duidelijk geweest. Ik verwijs hiervoor naar de redaktieverklaring in het eerste nummer van dit tijdschrift in 1980, waarin het bestaan van vrouwenonderdrukking als uitgangspunt van vrouwenstudies wordt genomen. Op zichzelf is het niets bijzonders dat je in vrouwenstudies uitgaat van bepaalde vooronderstellingen. Aan alle wetenschap liggen uiteindelijk normatieve vooronderstellingen ten grondslag. 'Wetenschappelijke zuiverheid' vereist niet het negeren of ontkennen, maar het expliciteren ervan. Vooronderstellingen hebben namelijk effect op themakeuze, probleemstelling, begripsvorming, interpretatie en presentatie van resultaten, keuze voor stoppen of doorgaan met onderzoeksprogramma's of voor het verleggen van aksenten daarbinnen, enzovoort. Ze werken door op alle nivo's van wetenschappelijk onderzoek. Ze zijn dermate belangrijk, dat we aan de hand ervan verschillende onderzoeksprogramma's kunnen onderscheiden. 'Vrouwenstudies' is de naam voor die programma's die uitgaan van vrouwenonderdrukking en streven naar vrouwenbevrijding. Wie van andere vooronderstellingen wil uitgaan, moet dat natuurlijk niet laten. De helderheid gebiedt echter om voor programma's met andere vooronderstellingen een andere naam te gebruiken.

Nu zou je kunnen beweren, dat de specificiteit van vrouwenstudies in iets anders ligt dan in haar vooronderstellingen. Maar waar zou het specifieke karakter van vrouwenstudies dan anders uit kunnen bestaan? Is vrouwenstudies misschien een wetenschap die door vrouwen beoefend wordt? Nee, veel vrouwen doen wetenschappelijk onderzoek dat geen vrouwenstudies is. Bovendien kunnen ook mannen – in principe – vrouwenstudiesonderzoek doen. Gaat het dan misschien alleen over vrouwen in vrouwenstudies? Nee, het onderzoeksobject van vrouwenstudies zijn de – uiteraard veelvoudige en veranderende – verhoudingen tussen mannen en vrouwen (dus niet alleen vrouwen, 't vrouwelijke of de vrouwelijkheid) en dat onderzoeksobject deelt vrouwenstudies met bijvoorbeeld gezinssociologie en -geschiedenis. Is vrouwenstudies dan een wetenschap die beoefend wordt door vrouwen

die op vrouwenstudiesplaatsen aan de universiteit zitten? Nee, er zijn legio vrouwen die feministies onderzoek doen en geen formatieplaats vrouwenstudies bezetten. Is vrouwenstudies dan onderzoek dat de vrouwenbeweging als objekt heeft? Nee, ook niet. Vrouwenstudies gaat over veel meer dan alleen over de vrouwenbeweging. Al is natuurlijk de vrouwenbeweging een belangrijke initiator en inspiratiebron (geweest). Mijns inziens geven alleen feministiese uitgangspunten en doelstellingen (en wat is dat anders dan uitgaan van vrouwenonderdrukking en streven naar vrouwenbevrijding) de eigen aard van vrouwenstudies aan.

Hoe dit voorwetenschappelijke uitgangspunt doorwerkt in feministies onderzoek, is een centrale vraag in feministiese wetenschapstheorie. Natuurlijk valt er nog heel wat te verhelderen met betrekking tot het verschijnsel 'geëngageerde' wetenschap. De structuur ervan en de handelingssamenhangen waarin geëngageerde wetenschap kan functioneren, zijn vooralsnog onvoldoende onderzocht. Een feministiese wetenschapstheorie kan hieraan bijdragen. Selma Leydesdorff en Mieke Aerts blijken met een en ander grote moeite te hebben. Terwijl Leydesdorff voornamelijk methodologische bezwaren heeft, zijn die van Aerts voornamelijk van ontologische aard, al benoemen ze het zelf niet zo.

Uit de stelling van Leydesdorff (zie hierna) blijkt verwarring over het probleem van de waardengeladenheid van de wetenschap. In haar angst voor een politieke diktatuur in (en van?) de wetenschap gooit ze met het badwater het kind weg. Voorwetenschappelijke uitgangspunten (die altijd een politieke lading hebben) zouden volgens haar niet (mogen?) doorwerken in wetenschappelijk onderzoek. Het zou er om gaan wetenschap te vrijwaren van elke politieke lading. Zo voert zij weer de idee van een waardevrije wetenschap in. Ook al spelen waarden feitelijk een rol in de wetenschap, dan nog zouden we ons daar verre van dienen te houden en ons moeten richten op het realiseren van een objektieve en waardevrije wetenschap (wat dat ook moge zijn). Het uitgaan van vrouwenonderdrukking zou de wetenschappelijke pluriformiteit aantasten en leiden tot rigide theorievorming. Het is natuurlijk belangrijk elke verstarring in wetenschap (en trouwens ook daarbuiten) te vermijden, maar dat heeft niets te maken met het inruilen van het ene (expliciete) uitgangspunt voor het andere (impliciete).

Selma Leydesdorff is ook van mening dat 'vrouwenonderdrukking' een te beperkt uitgangspunt is, omdat het allerlei onderzoeksvragen zou uitsluiten. Dit lijkt me onjuist, maar ik ben benieuwd om welke

vragen het gaat en op welke wijze deze dan relevant zijn voor vrouwenstudies. Over de stelling van Leydesdorff wil ik nog enkele opmerkingen maken.

Ten eerste moet je het expliciteren van vooronderstellingen en het aanbrengen van onderscheidingen niet verwarren met politieke repressie in de wetenschap. Het werkt integendeel zuiverend, ik zou haast zeggen 'rationeel', omdat het een goede manier is om met het probleem van de waardegeladenheid van wetenschap om te gaan.

Ten tweede moet de vraag hoe voorwetenschappelijke uitgangspunten (die een politieke lading hebben – dus niet: móeten hebben) doorwerken in wetenschappelijk onderzoek, niet verward worden met een eventuele politieke bruikbaarheid van een onderzoek. De oriëntatie van onderzoek op de vrouwenbeweging is iets dat ligt op het nivo van de theorie. Het probleem van het politieke nut van een onderzoek ligt op het nivo van de relatie tussen theorie en praktijk. Je kunt je als wetenschapster heel goed verplaatsen in de problematiek van een sociale beweging zonder dat daarmee je onderzoek nut heeft voor die beweging. Slechts een deel van de resultaten die in vrouwenstudies worden geboekt, zijn direkt bruikbaar voor de vrouwenbeweging. Een ander deel funktioneert uitsluitend in de interne dynamiek van vrouwenstudies. Wetenschappelijk onderzoek dat bruikbaar is voor een beweging, is bovendien geen minderwaardig onderzoek. Het is eerder een uitdaging, hoe moeilijk ook, zoals blijkt uit pogingen om te komen tot vakbewegings- en milieubewegingsonderzoek.

Een derde verwarring blijkt, wanneer Leydesdorff stelt dat vrouwenonderdrukking als uitgangspunt nooit een voldoende houvast kan bieden voor politiek relevant (en kwalitatief goed) onderzoek. Mijns inziens worden hier voldoende en noodzakelijke voorwaarden door elkaar gehaald. Onderzoek dat uitgaat van vrouwenonderdrukking geeft inderdaad onvoldoende houvast. Het is bijvoorbeeld ook handig om een wetenschappelijke opleiding te hebben voor het doen van onderzoek, net zoals gevoel voor maatschappelijke problemen, gevoel voor theorie, kennis van sociaal-wetenschappelijke theorieën en gevoel voor belangrijke empiriese verschijnselen. Het uitgangspunt 'vrouwenonderdrukking' is dus geen *voldoende* voorwaarde voor feministies relevant onderzoek, maar wel een *noodzakelijke* voorwaarde. Als we niet van vrouwenonderdrukking uitgaan, dan zal onderzoek slechts 'toevallig' feministies zijn. Voldoende voorwaarden zijn sowieso moeilijk te specificeren.

Tenslotte, het onderdrukkingsuitgangspunt leidt niet tot een preokkupatie met bepaalde onderzoeksmethoden zoals bijvoorbeeld

aktie-onderzoek. Mijns inziens worden hier wetenschapstheoretiese diskussies verward met een aloude diskussie over 'harde en zachte' methoden. Het lijkt me dat elke methodiese eksklusiviteit onderzoek in vrouwenstudies eerder zal belemmeren dan stimuleren.

Mieke Aerts stelt ten eerste dat we vrouwenonderdrukking niet tot uitgangspunt moeten nemen, omdat het onderscheid tussen wetenschappelijke praktijken en voorwetenschappelijke uitgangspunten niet interessant is. Dat is ook oninteressant wanneer je, zoals zij doet, voorwetenschappelijke uitgangspunten plaatst tegenover wetenschappelijke praktijken en daar dan nog eens aan toevoegt dat het oninteressante gelegen is in de eenduidigheid van de vooronderstelde begrippenkaders. Voorwetenschappelijke uitgangspunten kun je niet tegenover wetenschappelijke praktijken plaatsen, maar moeten in de wetenschappelijke praktijken worden gedacht.² 'Voorwetenschappelijk' en 'wetenschappelijk' zijn dan ook niet op eenduidige of absolute wijze van elkaar onderscheiden. Het kan interessant zijn te onderzoeken hoe in wetenschappelijke praktijken bepaalde verhoudingen tussen wetenschappelijke en andere manieren van praten worden gereproduceerd, zoals Aerts aanbeveelt. Maar het lijkt me eveneens van belang daarbij andere vragen op het terrein van wetenschap en samenleving te betrekken dan enkel vragen over het discours.

Ten tweede stelt Aerts dat we niet van vrouwenonderdrukking kunnen uitgaan, omdat vrouwenonderdrukking niet 'echt' bestaat. 'Vrouwenonderdrukking bestaat niet werkelijk, maar zou sociaal/diskursief gekonstrueerd zijn en vervolgens sociaal/diskursief gedekonstrueerd moeten worden'. Natuurlijk is het interessant te praten over het functioneren van begrippen binnen vrouwenstudies, wetenschap in het algemeen en de 'gewone' taal, zeker binnen een wetenschapsfilosofiese benadering. Alhoewel ik zo'n nadrukkelijk filosofiese interesse in vrouwenstudies waardeer, lijkt me desalniettemin elke wetenschapsbeoefening onmogelijk wanneer we ons elke keer beperken tot het ter diskussie stellen van de betekenis van begrippen. Aerts lijkt in haar forumbijdrage de werkelijkheid te reduceren tot sociaal gekonstrueerde betekenissen en in haar stelling vrouwenstudies te reduceren tot een filosofiese reflectie op inhoud en functioneren van begrippen. Nu is inderdaad een filosofiese reflectie van belang voor alle wetenschap, maar het lijkt mij te mager om zo'n

2. H. Göttner-Abendroth, 'Wetenschapstheoretiese posities op het gebied van vrouwenstudies', in: *Krisis* 8, jrg. 2, nr. 2, 1982.

reflektie in vrouwenstudies *centraal* te stellen. Sociaal-wetenschappelijk onderzoek – om maar iets te noemen – is ook belangrijk. Met andere woorden, zou vrouwenstudies niet ook over ‘de’ werkelijkheid moeten gaan? Waarbij we uiteraard af moeten van een staties en eenduidig werkelijkheidsbegrip. Tegelijkertijd moeten we ons niet door de complexe gelaagdheid van de sociale werkelijkheid laten misleiden en geloven dat die werkelijkheid alleen zou bestaan in de betekenissen die we eraan toekennen.

Ten slotte, vrouwenonderdrukkende verhoudingen zijn zo lang vanzelfsprekend geweest dat we nu woorden te kort komen om die onzichtbare (maar reële) wereld uit te kunnen drukken. Betty Friedan heeft jaren geleden in *The Feminine Mystique* feministies onderzoek een belangrijke stimulans gegeven door vrouwenonderdrukking ‘a problem that has no name’ te noemen. Het lijkt erop dat de geschiedenis een vreemde draai neemt; het zou wel eens zo kunnen zijn dat we binnenkort met een naam zitten zonder probleem. We hebben vrouwenstudies, maar waar het over gaat???

Selma Leydesdorff

Extra ecclesia feministica nulla salus datur

Onderzoek dat uitgaat van onderdrukking geeft mijns inziens onvoldoende houvast om op bevredigende wijze politiek hoog op de agenda staande problemen te onderzoeken.¹

In het vorige nummer van dit tijdschrift heb ik al uitgelegd welke mijn bezwaren zijn tegen het steeds maar uitgaan van onderdrukking. Ik noem hier een paar voorbeelden: de rol van de kerk bij de creatie van het moederschapsbeeld sinds het eind van de negentiende eeuw; de fascistiese ideologie ten opzichte van vrouwen; de Romantiek en de Verlichting; het onderzoek naar mythen. Ging het, in het eerste voorbeeld alleen om onderdrukking van vrouwen door de kerk? B.G. Smith laat zien hoe juist dat door de kerk gemaakte en geponeerde beeld door vrouwen als bevrijdend kon worden ervaren.² Omdat vrouwen een taak kregen als moeder en huisvrouw, omdat hun taak voor het eerst als een zeer belangrijke en serieuze werd opgevat, kreeg hun leven zin en richting. Wat betreft het fascisme: hoewel fascisme

1. De volledige tekst is in onderstaande toelichting verwerkt.

2. B.G. Smith, *Ladies of the leisure class. The bourgeois of northern France in the nineteenth century*. Princeton 1981.

onderdrukking van alle mensen betekent, is het de vraag of uitgaan van die onderdrukking wel de enige manier is om de werking van het fascisme te begrijpen. Wat mij interesseert is ook de vraag waarom miljoenen mensen dit onderdrukkende politieke en ideologische systeem hebben omhelsd en zich hebben laten verleiden tot het begaan van allerhande misdaden. Het is niet alleen van wetenschappelijk maar ook van politiek belang alle mechanismen van het fascisme te onderzoeken. Dat betekent niet dat de vraag naar onderdrukking minder belangrijk is geworden, integendeel, alleen dat vooraf vastgelegde schema's van 'onderdrukking/onderdrukker' tegenover 'dat wat onderdrukt wordt/onderdrukte' niet altijd en op alle nivo's werkbaar zijn. Het gevaar bestaat dat het steeds weer konstateren van de onderdrukking in het algemeen het begrijpen van het functioneren ervan, met alle tegenstrijdigheden die daarin zitten, belemmert.

Over onderdrukking nadenkend; het lijkt mij dat de bestudering van de Verlichting of de Romantiek in het licht van een steeds maar voortschrijdende verfijning van de onderdrukking ons te weinig leert over de ambivalentie van deze twee voor vrouwengeschiedenis uiterst relevante tijdperken. De Verlichting was immers een geestelijke stroming die vrouwen tot het moederschap 'dwong', die tevens de politieke voorwaarden schiep tot individuele emancipatie en onschendbaarheid van het individu.

Een heel ander voorbeeld zijn mythen. Ik zie zelf geen kans om mythen op bevredigende manier vanuit het onderdrukkingperspectief te onderzoeken. Een van de meest fascinerende boeken blijft voor mij het boek van N. Cohn, waarin hij probeert na te gaan welke de fantasieën, demonen en mythen zijn geweest die de mensen in de late middeleeuwen beheersten.³ Daar komen helemaal geen vragen over onderdrukking bij kijken. En toch is het een voor feministen relevant boek, al was het alleen al omdat hij aan het denken zet over de wijze waarop demonen in de geest vijandbeelden kunnen scheppen. En de griezeligste demonen kunnen vrouwen zijn. Ideologieën is de konklusie, kunnen op meerdere manieren bestudeerd en bekeken worden.

Ik zelf stik in die eeuwige identifikatie met historische onderzoeksobjecten; ik weet dat het om niet meer gaat dan een konstruktie, en een wens. 'Afstand' heeft mij geleerd dat wat op het eerste gezicht met de term onderdrukking getypeerd lijkt te kunnen worden, bij nadere bestudering om een meer genuanceerde beschrijving vraagt. Zo lijken de vrouwen uit het joodse proletariaat in het

3. N. Cohn, *Europe's Inner Demons. An enquiry inspired by the great witch-hunt*. Londen 1975.

onderzoek dat ik op dit moment doe, bij uitstek onderdrukt. Immers, zij hadden te maken met een veel strikter omschreven familiemoraal dan hun niet-joodse omgeving en hun ruimte leek veel beperkter dan die van vrouwen in de hen omringende cultuur. 'Afstand' heeft mij geleerd dat van hen wél verwacht werd dat zij een vak zouden leren en dat ze veel minder geïsoleerd waren dan veel andere vrouwen door het bestaan van sterke familienetwerken.

Mij interesseert hoe mensen in de geschiedenis geleefd hebben, hoe de ervaring van het leven door de tijd is veranderd. Op dat terrein maakt de geschiedwetenschap op dit moment een duizelingwekkende ontwikkeling door: het gebruik van mondelinge bronnen, het gebruik van taalanalyses en het gebruik van begrippen en methoden ontleend aan de psychoanalyse, psychologie en kulturele antropologie leveren nieuwe inzichten op. In dergelijke onderzoeken komt het leven van vrouwen steeds duidelijker in zicht, en daarmee ook hun ervaring.

Trees Mom suggereert in haar stelling dat alleen bepaalde mensen recht van spreken hebben omdat zij van onderdrukking uitgaan. Ik heb haar gevraagd wie hier de epauletten en versierselen van vrouwenstudies uitreikt. Ik vermoed dat haar antwoord een politieke variant van het forum der wetenschapsters zal zijn. En dus bedank ik voor de eer op die manier een onderzoekster in vrouwenstudies genoemd te worden. Dat terugzenden van mogelijke onderscheidingstekens wordt bepaald door het feit dat een dergelijke politieke toekenning bij mij associaties oproept met onfrisse praktijken, waarvan er in de geschiedenis te veel te vinden zijn. Mom heeft haar strijd ondersteund door stukken in *Katijf* en *Krisis*, waarin zij in feite een aantal wetenschapsters, daarbij vrij konsekvent naar mij verwijzend, van verraad beticht: 'Nu wij lekkere banen hebben zijn we ons aan het inlikken en daarbij is de "onderdrukking van vrouwen" niet zo'n bruikbaar (want te politiek) uitgangspunt.' Behalve dat zo'n manier van schrijven mij zeer diep kwetst, maakt het nivo van discussiëren het onmogelijk in te gaan op vragen/problemen die ons waarschijnlijk allebei ter harte gaan: is de enorme groei van vrouwenstudies wel op alle punten positief te noemen; levert het wel op wat we gedacht hadden; is er sprake van een zekere vermindering van feministiese betrokkenheid of gaat het alleen om het expliciet worden van verschillen daarin; is er sprake van een groeiend akademisme of wordt de wetenschap en dus vrouwenstudies van steeds meer (externe) eisen afhankelijk, zoals publikatieplicht, promotie en dergelijke en, in hoeverre zijn deze laatstgenoemde factoren niet ook van belang voor het versterken van vrouwenstudies en de positie van vele individuele wetenschapsters; in hoeverre

droomden we van een politieke utopie aan de universiteit en hielden we te weinig rekening met het feit dat dromen ook nachtmerries kunnen zijn? Het zijn discussies die nooit in de sfeer van verdachtmakingen gevoerd kunnen worden, al was het alleen maar omdat elkaar verdacht maken geen zin heeft. Of het nu gaat over de padden in Koestlers *The Midwife Toad* of over het objekt van vrouwenstudies. Ik heb geen zin Trees Mom met citaten van haarzelf om de oren te slaan, dit is de manier waarop ik haar tekst gelezen heb.

Mieke Aerts

Waar de zon schijnt waar

De relatie tussen de termen vrouwenonderdrukking en vrouwenstudies kan op verschillende manieren worden gedacht. Het denken in termen van noodzakelijke voorwetenschappelijke uitgangspunten versus wetenschappelijke praktijk is van die manieren één van de minst interessante, bijna net zo oninteressant als het denken in termen van wetenschappelijke praktijk versus politieke dienstbaarheid. Het oninteressante van deze beide diskussiekaders is gelegen in de door beide vooronderstelde evidente eenduidigheid van de twee termen waartussen de relatie wordt gedacht. Mijs inziens is het als we over vrouwenstudies willen praten interessanter in te gaan op de wijze waarop in 'wetenschappelijke' praktijken zelf bepaalde termen functioneren en bepaalde verhoudingen tussen het wetenschappelijke en andere manieren van praten worden geproduceerd. Overigens ben ik van mening dat feministen zowel binnen als buiten de wetenschap vaak weinig opschieten met het hanteren van de term 'onderdrukking'.

Waar de zon schijnt, waar de zon schijnt
klinkt altijd een lied!
Waar de zon schijnt, waar de zon schijnt
is er nooit verdriet!
(Levenslied)

'De zon gaat op'. 'Vrouwen worden onderdrukt'. 'De zon gaat onder.'
De vraag is nu: wat hebben deze drie konstateringen te maken met elkaar en met wetenschap, met vrouwenstudies in het bijzonder?

Er zijn mensen, zelfs vrouwen, die op deze vraag het antwoord snel klaar hebben: vrouwen worden kennelijk onderdrukt van 's ochtends

vroeg tot 's avonds laat; laten vrouwenstudies zich dus maar nuttig maken door precies uit te zoeken op welk tijdstip de onderdrukking nu het minst of het meest erg is. Diepgaande meningsverschillen ontstaan dan vervolgens natuurlijk over de vraag om welk tijdstip het eigenlijk gaat en of de strijd tegen vrouwenonderdrukking nu moet beginnen bij de meest of de minst onderdrukkende momenten. Mijns inziens is de meeslependheid van dergelijke meningsverschillen omgekeerd evenredig met hun zinvolheid. De ruzies zijn immers al begonnen voordat de kern van de zaak expliciet ter sprake is gekomen: wat betekent vrouwenonderdrukking, hoe werkt 'het'? Zodra dat wél gebeurt wordt het allemaal een stuk interessanter, maar tegelijk ook ingewikkelder. Uitspraken en andere verschijnselen blijken niet altijd en overal hetzelfde te betekenen, maar tot stand te komen als resultaat van verschillende specifieke maatschappelijke praktijken, ingebed te zijn in verschillende konteksten. Een andersoortige lezing van het verband tussen 'de stand van de zon' en 'de positie van vrouwen' wordt zo mogelijk.

Om maar met de zon te beginnen: termen als 'zonsopgang' en 'zonsondergang' vooronderstellen eigenlijk een wereldbeeld waarin 'boven' en 'beneden' absolute gegevens zijn, de zon om de aarde draait en de aarde weer om de mens. Volgens moderne – niet eens heel moderne – astronomische inzichten gaat de zon echter helemaal niet op of onder, en zou het wellicht juister zijn te spreken in termen van een aarde, die zich om zijn eigen as wentelt. Aan de onverenigbaarheid van alledaags spraakgebruik en astronomie stoort zich geen mens: astronomen denken er niet aan het woord 'zonsondergang' te verbieden, en omgekeerd zou niemand het een astronoom kwalijk nemen dat zij zich preciezer wenst uit te drukken dan mogelijk is via een term als 'zonsopgang'. Sterker nog, als een dichter het heeft over 'de zon en de zee' die 'bliksemend openspringen', maakt een kritika die zegt 'dat heb ik anders nog nooit gezien' – vast geen praktizerend astronoom dus – zich lichtelijk belachelijk. Bij verschillende konteksten horen verschillende aanduidingen van de stand van de zon; dat ervaren de meesten van ons als gewoon, zelfs als die aanduidingen elkaar onderling uitsluiten. En in een discussie over de kwaliteit van de aanduiding ervaren we het bovendien meestal als niet ter zake of zelfs belachelijk wanneer aan de 'eigenheid' van een bepaalde kontekst geen recht wordt gedaan ('ik zie geen elektronen, geen maatschappij, geen bewustzijn, geen vrouwenonderdrukking, dus is het onzin erover te praten').

Met de konstatering 'vrouwen worden onderdrukt' is iets vergelijkbaars aan de hand. Al van het begin af aan hebben verschillende

groeperingen in de feministiese beweging onder vrouwen-
onderdrukking verschillende dingen verstaan. De verschillen tussen
radikaal-feministen, socialisties-feministen en liberale feministen zijn
bepaald niet kinderachtig. En dan heb ik het nog niet eens over de
waarschijnlijkheid dat er naast dit westers feminisme hele andere,
verschillende, feminismes nodig zijn, iets dat zwarte feministes de
laatste jaren overtuigend naar voren hebben gebracht. Uiteraard duiken
al deze verschillende opvattingen van vrouwenonderdrukking ook op
binnen vrouwenstudies, waar bovendien in confrontatie met allerlei
al langer bestaande, niet speciaal feministiese, wetenschappelijke
tradities nog een verdere differentiëring is opgetreden.

In onderwijs en onderzoek werd en wordt een enorme
verscheidenheid aan concrete machtsverhoudingen tussen de seksen
en levenssituaties van (groepen) vrouwen blootgelegd. Het beroemde
anti-biologistiese dictum van Simone de Beauvoir, dat men niet als
vrouw geboren wordt, maar ertoe gemaakt, is daarmee meer dan
voldoende inhoud gegeven. Steeds moeizamer lukt het echter om deze
hele inhoud tot uitdrukking te brengen in een term als 'vrouwen-
onderdrukking' en dan niet alleen, omdat een rijkdom aan concrete
onderzoekingen en resultaten nu eenmaal nooit tot één abstractum
kan worden gereduceerd. Ook de samenstellende delen van de term als
zodanig zijn steeds meer geproblematiseerd. Het uitgangspunt dat
'vrouwen' een 'produkt' zijn, leidt tot verdergaande vragen als: moet
het 'geworden zijn' van vrouwen (en mannen) nu zo worden opgevat
dat menselijke lichamelijke in principe maatschappelijk neutraal is
en dat de maatschappelijke machtsverhoudingen tussen de seksen
helemaal uit zichzelf (sociologies) verklaard kunnen worden? Maar
betekent dat dan weer dat de lichamelijke van vrouwen voor de
zoveelste keer genegeerd wordt of op zijn best aan de mediese en
biologische wetenschap wordt overgeleverd? En als vrouwen (en
mannen) een produkt zijn, wie zijn dan de producenten? En waar in
dit 'produktieproces' – trouwens: produktie als in een fabriek? –
zitten de elementen die de eigen ervaring van vrouwen, hun
subjektiviteit, hun verzet of juist gebrek aan verzet begrijpelijk kunnen
maken, zonder dat daarbij een beroep hoeft te worden gedaan op
zulke afgesleten formules als achterlijkheid, masochisme en misleiding?
En dat levert dan weer allerlei vragen op rond het idee dat vrouwen
niet alleen een 'produkt', maar ook 'onderdrukt' zijn. Zoals de term
'onderdrukking' een heel bepaalde, maar toch deels weer onbepaalde,
visie uitdrukt op maatschappelijke verhoudingen (die zelf weer
onderdeel is van die verhoudingen), zo zijn er nog veel meer van dat
soort termen in omloop. Onderdrukking, is dat nu onderschikking,

achterstelling, afhankelijkheid, ongelijkheid, uitbuiting, strijd, asymmetrie, oppositie, of (al dan niet antagonistische) kontradiktie? Of een selectie dan wel combinatie van al deze verschillende aanduidingen voor verschillende soorten machtsverschillen? Trouwens, macht: wat is dat? Wat is de macht van vrouwenstudies, van het onderzoeken en analyseren van juist sommige verschijnselen in juist sommige termen?

Te midden van dit soort discussies zie ik de relatie tussen 'vrouwenonderdrukking' en 'zonsopgang' als een stimulans voor de herinnering. Aan het materiële bestaan van verschillen, die niet met man(n)en macht kunnen worden herleid tot een eenheid: verschillen tussen vrouwen (zodat de eenheid van de vrouwenbeweging niet de basis maar het resultaat van feministies handelen vormt, voor zover dat tenminste nodig is); verschillen tussen discussiecontexten (zodat de betekenis van een term niet altijd en overal dezelfde is). Speciaal aan vrouwenstudies gerelateerd wil dat wat mij betreft zeggen: een herinnering aan de opgave voor vrouwenstudies om de machtsverschillen waartegen zij zich verzetten op zo'n manier te analyseren dat deze niet ongewild worden gereproduceerd (bijvoorbeeld door ze tot transhistorische categorieën te verheffen).

De interventie van Trees Mom in al deze spannende ontwikkelingen heeft mij eerlijk gezegd nogal verbaasd door de rechtlijnigheid waarmee zij haar kritiek op sommige andere feministiese wetenschapsters afleidt uit een volgens haar toenemende afvalligheid van het 'onderdrukkingsperspektief'. In haar eigen woorden bestaat de kern van haar redenering eruit, dat wetenschappelijke activiteiten die niet uitgaan van de voorwetenschappelijke stelling dat vrouwen onderdrukt worden, geen recht en geen reden hebben om de naam vrouwenstudies te dragen. Ik begrijp van deze boze en stellige uitspraak twee dingen niet: haar werkbaarheid en haar inzet.

Eerst maar de werkbaarheid belicht. Ik hoop niet, dat Trees Mom gewoon bedoelt dat de letters v-r-o-u-w-e-n-o-n-d-e-r-d-r-u-k-k-i-n-g per definitie moeten voorkomen in artikelen willen die feministies zijn. Een woord, zelfs al is dat vrouwenonderdrukking, betekent immers op zich niets, net zoals het woord 'Scheveningen' slechts in een heel specifieke historische kontekst geschikt is geweest om vrienden en vijanden uit elkaar te houden. Ik heb er niets op tegen om bij deze te verklaren dat ook ik vind dat vrouwen onderdrukt worden, maar ik heb niet de illusie dat dit ook maar iets verheldert over mijn bijdrage aan vrouwenstudies en/of de vrouwenbeweging. Omgekeerd lijkt het me eveneens onterecht uit het ontbreken van de term vrouwenonderdrukking in mijn eigen of anderpersoons artikelen onmiddellijk iets af te leiden.

Als ik echter moet aannemen dat Trees Mom met ‘de voorwetenschappelijke onderstelling dat vrouwen worden onderdrukt’ of met ‘het vrouwenonderdrukkingsperspektief’ niet doelt op geloofsbelijdenissen of andere beginselverklaringen, begrijp ik al helemaal niet meer hoe ze daarmee de ‘echte’ van de ‘namaak’-vrouwenstudies wil onderscheiden. Als ik haar goed begrijp is een voorwetenschappelijke onderstelling het geheel van wetenschaps-theoretiese en filosofiese vooronderstellingen dat door een bepaalde wetenschappelijke activiteit geïmpliceerd wordt. Uiteraard hoeft dit niet in overeenstemming te zijn met wat de wetenschapsbeoefenaar zelf zegt of denkt te vooronderstellen. Een wetenschapsfilosoof (of zelfs een eenvoudige vakwetenschapster) kan haar kritiek op anderpersoons werk dan ook in de vorm gieten van een konfrontatie tussen de intenties van een wetenschapster enerzijds, en de geëxpliciteerde veronderstellingen van haar onderzoekspraktijk anderzijds. Je kunt je zo voorstellen dat sommige feministen die de mond vol hebben van vrouwenonderdrukking, tegelijk impliciet voorbijgaan aan de vooronderstellingen die aan het gebruik van deze term kleven. Het omgekeerde kan natuurlijk net zo goed gebeuren: zonder dat de term vrouwenonderdrukking als zodanig voorkomt, kan een bepaalde onderzoekspraktijk door en door van een feministiese stellingname doortrokken zijn. Hoe dan ook, het aan de kaak stellen van dit soort tegenstrijdigheden komt neer op het discussiëren over: vrouwenonderdrukking, wat is dat eigenlijk en hoe werkt het. ‘Vrouwenonderdrukking’ is dan de facto niet een bewijs van deelname aan een bepaalde discussie (‘vrouwenstudies’), maar een verzamelterm voor de discussie zelf, een synoniem voor zeg maar ‘feministies engagement’. Zo opgevat is de bewering dat vrouwenstudies over vrouwenonderdrukking gaan een tautologie, op basis waarvan niemand bij voorbaat van discussie kan worden uitgesloten.

Natuurlijk wordt het wat anders wanneer Trees Mom onder ‘vrouwenonderdrukking’ een specifieke inhoudelijke stellingname zou willen verstaan, en op basis daarvan de grenzen van vrouwenstudies bepalen. Mocht dat haar bedoeling zijn, dan zou ze wel met preciezere richtlijnen moeten komen dan ze tot nog toe gedaan heeft (zie *Krisis* 13, p. 20: ‘uitgaan van het gegeven dat vrouwen (altijd al en nog steeds globaal gesproken ondergeschikte posities innemen’, en p. 24: ‘de concepten “patriarchaat” en “seksegeslachtsysteem” leveren een aanzet, maar het laatste woord is daarover nog niet gezegd’). Maar is dat haar bedoeling?

En daarmee komen we dan op het tweede punt dat ik niet begrijp: de inzet van wat Trees Mom stelt. Als het haar er niet om gaat haar

visie op vrouwenonderdrukking bij voorbaat als de enig juiste erkend te hebben, wat ik niet geloof, waarom dan haar kritiek op andere visies binnen vrouwenstudies verpakt in wat zo bedriegelijk op een formeel uitsluitingskriterium lijkt? Mij doet dit denken aan op de universiteit nogal eens gehoorde formaliteiten als 'dat heeft geen sociologies/psychologies/ enz. gehalte', die evenmin vergezeld gaan van enig inhoudelijke bepaling van wat 'sociologie/psychologie/ enz.' dan is (terwijl impliciet wel het alleenrecht van een bepaalde visie op sociologie enz. wordt opgeëist). Als het de bedoeling van Trees Mom is in zoiets als het 'onderdrukkingsperspektief' een garant te scheppen voor het feministies engagement van vrouwenstudies, dan lijkt me dat een weinig gelukkige weg. Niet alleen bestaat er ook buiten de kringen van academische vrouwen geen overeenstemming over 'vrouwenonderdrukking', maar bovendien is er helaas geen eenvoudig criterium voor welke discussiegemeenschappen de juiste, of liever de meest werkbare, meest veranderingen bewerkende, kracht bezitten. Net zoals het in bepaalde konteksten zinnig kan zijn om te spreken van zonsopgang, in andere echter te weinig precies, zo kan ook het hanteren van een bepaalde inhoudelijke bepaling van 'vrouwenonderdrukking' nu eens nuttig, dan weer te vaag of zelfs schadelijk zijn.

Om kort te gaan: ik zie in het voorstel van Trees Mom om het 'vrouwenonderdrukkingsperspektief' als bindend element in vrouwenstudies te hanteren op zijn best een tautologie, op zijn slechtst een 'astronomische kritiek op dichterlijk taalgebruik'. Beter dan mensen met wie je het oneens bent te betichten van 'achterhaalde' standpunten, van 'selling out to the establishment', of zelfs van het 'onterecht gebruik van de naam vrouwenstudies', lijkt het mij konstruktief om van mening te verschillen met iedereen die je daarvoor interessant genoeg lijkt, of zij nu een niet-belijdend feminist, een wetenschapsfilosoof of zelfs een man is. Ofwel: zo waar de zon schijnt, zo schijnt ook het elkaar controleren op een onderdrukkingsperspektief voor vrouwenstudies nuttig.

Marianne Beelaerts
Opgeruimd staat netjes

Het begrip 'vrouwenonderdrukking' (als uitgangspunt voor vrouwenstudies) bevat twee elementen waarbij ik hier enkele kanttekeningen wil plaatsen.

Op de eerste plaats is dat de aanduiding 'vrouwen', die verwijst naar een categorie die haar betekenis ontleent aan haar tegenstelling, de categorie mannen, waarbij beide categorieën uiteindelijk verwijzen naar concrete vrouwen en mannen. Problematies in deze verwijzingen is dat zeer heterogene betekenissen tot eenheid worden gesmeed in het overkoepelende begrip 'vrouwen'. Per situatie is de invulling van vrouwelijk en mannelijk heel verschillend: in de ene tekst over mode is bijvoorbeeld rond en zacht echt vrouwelijk, in een ander verhaal is het weer slank en lenig. Bovendien kan het gedrag van één persoon vrouwelijk en mannelijk tegelijk worden genoemd (bijvoorbeeld vrouwelijk in het werk en mannelijk ten opzichte van een geliefde). Kortom, de betekenissen van de begrippen 'vrouw' en 'vrouwelijk' variëren, spreken elkaar soms tegen en hebben een verrassende diversiteit (zowel in teksten uit verschillende periodes, als uit verschillende regio's en konteksten). In deze veelheid van betekenissen is geen vrouwelijke essentie aanwezig. De enige overeenkomst ligt in de gebruikte woordvormen. Pas in een verbinding met andere woorden krijgen deze hun betekenis.

Voor het tweede element in het begrip 'vrouwenonderdrukking' is een vergelijkbare redenering op te zetten. Bij het hanteren van dit begrip als uitgangspunt wordt geïmpliceerd dat het gemeenschappelijke kenmerk van vrouwelijkheid haar onderdrukking is. Deze denkwijze leidt (welke verfijningen er ook worden toegepast) tot een speurtocht naar 'de oorzaak' van de onderdrukking, die gezocht kan worden in de economie, in de biologie of in een combinatie van beide. Op grond daarvan worden vervolgens doelen geformuleerd voor 'de' vrouwenbeweging, veelal in de vorm van een oppositie van de gekritiseerde verhoudingen (waar mannelijke seksualiteit gewelddadig is, dient de nieuwe vrouwelijke seksualiteit zachtaardig te zijn; waar kinderopvoeding een zaak van vrouwen is, zullen mannen een deel daarvan op zich dienen te nemen). In het algemeen leidt dit type onderzoek tot een uitbreiding van hetzelfde: de wetenschap dat vrouwen onderdrukt worden (ook toen al, ook daar nog). Een voorbeeld van het effect van het hanteren van 'vrouwenonderdrukking' als uitgangspunt voor onderzoek is het artikel van Adrienne Rich over gedwongen heteroseksualiteit, waarin de hele geschiedenis wordt gezien als geweld van mannen tegen vrouwen. Deze geschiedenis is uiteindelijk een eenheid van tegenstellingen.

Als resultaat van 'de' vrouwenstrijd zouden de beide polen van de tegenstelling op een hoger nivo gebracht moeten worden: vrouwen en mannen worden dan mensen, onderdrukking en bevrijding vormen samen gelijkwaardigheid. Deze denkwijze bestaat uit eenmakende

bewegingen die leiden tot universele uitspraken. Steeds wordt geabstraheerd van verschillen tussen betekenissen (van vrouwelijk en mannelijk) en via deze abstrakties komt uiteindelijk een eenheid tot stand.

In dit proces van abstraheren en naar een hoger nivo tillen van tegenstellingen worden wetenschap en politiek op een specifieke manier met elkaar verbonden. De argumentatie van Rosalind Coward in haar artikel in nummer 16 van dit tijdschrift is hiervan een goede illustratie.¹ Coward geeft een schets van de ontwikkeling van vrouwenstudies zoals die volgens haar in het kielzog van 'linkse filosofiese tradities uit Frankrijk verloopt. De door Michel Foucault geïnspireerde analyses van geslachtelijkheid in haar talige veelvoudigheid wijst Coward echter af, niet zozeer omdat deze analyses wetenschappelijk niet produktief zouden zijn, maar omdat ze tot politiek 'reaktionaire' standpunten leiden. Dat is nogal een ernstig verwijt. Met een beroep op de gemeenschappelijke herkenning van vrouwen op straat en een universele keuze van de juiste wc-deur, tracht Coward de bedreigde eenheid van vrouwen te herstellen en onderstreept ze het doorslaggevende belang van anatomiese verschillen bij de totstandkoming van 'kulturele absoluta'. Wetenschapsters die vanuit een andere visie werken, worden met de juiste politiek als argument en een beroep op 'de werkelijkheid' in de hoek van de reaktie gezet.

Erg overtuigend is deze argumentatie niet. De geslachtsgebonden wc-deur is een typies na-oorlogs westers gegeven, waarmee een specifieke invulling van vrouwelijkheid en mannelijkheid in openbare gelegenheden wordt geleverd. In andere konteksten passeren 'konkrete mannen en vrouwen' een zelfde deur en wordt de nadruk op andere invullingen van geslachtsverschillen gelegd.² De kracht van 'de' vrouwenbeweging is juist dat zij de gevarieerdheid van manieren waarop geslachtelijkheid vorm krijgt, heeft benadrukt. De redenering in Cowards artikel past in een intellektuele traditie waarin men vanuit de theorie richting wil geven aan 'het' politieke handelen van 'de vrouwenbeweging'. Terwijl getracht wordt vrouwenonderdrukking te bestrijden via het scheppen van een eenheid tussen vrouwen tegenover

1. Zie voor een meer complexe reaktie 'De Algemene Theorie van Vrouwelijkheid nader bezien', in: *Tijdschrift voor vrouwenstudies* 16, jrg. 4, nr. 4, 1983, pp. 544-562.

2. Ook de benadering van macht als verhouding tussen bezitters en niet-bezitters is problematis. Macht is geen konstante en geen eigendom (opgevat als iets dat de ene groep in zijn geheel bezit). Machtverhoudingen variëren in diverse konteksten; in de veelzijdige en complexe verhoudingen is geen vaste kern gegeven.

mannen, met als doel alle verschillen op te heffen, wordt wederom één specifieke betekenis van vrouwelijkheid, geslachtelijkheid en bevrijding als vanzelfsprekendheid gepresenteerd en daarmee tot waarheid verheven. Het is blijkbaar niet eenvoudig één stap buiten de gevestigde betekenissen te gaan staan en het denken in termen van een vrouwelijke essentie los te laten.

Wie inderdaad de bestaande betekenissen van geslachtelijkheid niet meer zou gebruiken, zou niet meer in de 'eigen' taal kunnen spreken. De begrippen, de grammatika en de hele tekststructuur zijn doordrongen van oppositionele seksuele identiteiten. Groot-klein, sterk-zwak, warm-koud, binnen-buiten, lichaam-geest, reproductie-productie, passief-agressief, cyclies-lineair, al deze begrippenparen zijn verbonden met vrouwelijkheid en mannelijkheid.

Zowel de verwijzing naar concrete vrouwen, als de behandeling van geschiedenis als een optelsom van vrouwenonderdrukking is gebaseerd op een opvatting van theorie als weergave van een stand van zaken in de werkelijkheid. Vergeten wordt dat deze discussie in taal wordt gevoerd en dat 'vrouwen' en 'onderdrukking' op de eerste plaats begrippen zijn die hun betekenis via andere begrippen krijgen. 'De werkelijkheid' wordt gekend in taal. Taal is niet slechts een hinderlijke bijzaak van wetenschap. De hele horizon van de wetenschap bestaat uit taal. In begrippen en verbanden tussen begrippen wordt een werkelijkheid geproduceerd. Er zouden niet zoveel verschillende theoretiese tradities zijn als theorieën de werkelijkheid adequaat zouden weerspiegelen. Wie dus het tot stand komen van vrouwelijkheid en mannelijkheid wil problematiseren, zal op de eerste plaats de wijze waarop de betekenissen van deze begrippen in teksten gevormd worden, moeten onderzoeken.

Een poging het hier beschreven identiteitsdenken te problematiseren en een nieuwe tekstpraktijk te ontwikkelen, wordt ondernomen door Luce Irigaray. Over de inzet van haar teksten wil ik hier een enkele opmerking maken.

Irigaray heeft er op gewezen dat de vrouwenbewegingen met een eenvoudige omkering van ongewenste seksuele dichotomieën gevangen blijven in een fallokratische orde. Het tegenovergestelde, een poging radikaal buiten de heersende logika en waarheden te gaan staan, zou echter leiden tot zwijgen of waanzin. Zij wil net zo min het fallokratische denken handhaven, als buitengesloten worden. Daarom zoekt Irigaray in haar schrijven de rand op van de logika die geldt in de door haar gelezen toonaangevende wetenschappelijke teksten. Psychoanalytische teksten bijvoorbeeld worden door haar zo

herschreven dat de inkonsistentie ervan aan het licht komt. Het principe dat in een tekst bepaalde stellingen worden geponeerd terwijl in dezelfde tekst ook sporen van andere teksten ongewild meespreken, gebruikt Irigaray om de tekst meerduidig te maken en de schijnbare eenheid die het denken tot stilstand brengt, open te breken. Op deze wijze voorkomt ze dat opnieuw een stelling over het wezen van de vrouw wordt ingenomen. Daarbij maakt ze gebruik van middelen die de tekst in haar taligheid laat zien: ze kursiveert, plaatst vraagtekens, parodieert en vertelt verhaaltjes. Steeds wordt op die manier een invulling van vrouwelijkheid en mannelijkheid gegeven. Zolang er gesproken wordt, is dat onvermijdelijk. Steeds echter worden deze invullingen als konstrukties getoond en in een volgende tekst weer verschoven, zodat slechts verwarring ontstaat en de totstandkoming van betekenis zichtbaar wordt.

Ten onrechte wordt Irigaray verweten dat ze weer een nieuwe essentie over vrouwen poneert. Irigaray geeft echter geen antwoord op de vraag 'Wat is de vrouw?', zij toont juist de onhoudbaarheid van een eenduidige betekenis van 'vrouwelijkheid'. Door te onderzoeken langs welke weg betekenissen van vrouwelijkheid worden vastgelegd tracht zij deze weer op losse schroeven te zetten, onder meer door experimenten met verhalen waarin vrouwelijkheid als iets onherleidbaar anders wordt voorgesteld dan mannelijkheid (bijvoorbeeld in 'Als onze lippen elkaar spreken'). Met deze strategie van herschrijvend lezen zouden ook de moderne invullingen van vrouwelijkheid en mannelijkheid in teksten afkomstig van feministiese onderzoeksters, aan het licht gebracht kunnen worden en kunnen worden gerelativeerd.

Met de eenstemmigheid die gesuggereerd wordt door een beroep op het voorwetenschappelijke uitgangspunt 'vrouwenonderdrukking' ben ik dus niet erg gelukkig. Van verschillen tussen wetenschappelijke tradities en van verschillen tussen politieke visies wordt daarmee te gemakkelijk geabstraheerd; zeker als de inzet is met dit uitgangspunt andersdenkenden uit te sluiten. Met Trees Mom (die het gekritiseerde uitgangspunt heeft verdedigd in *Krisis* 13) deel ik een belangstelling voor de totstandkoming en de veranderbaarheid van allerlei vormen van hiërarchiese, geslachtelijke verhoudingen. Verschillen van mening hebben we echter over de wenselijkheid van eenvormigheid en over de wijze waarop we de verhoudingen tussen taal/wetenschap en werkelijkheid en de verhouding tussen wetenschap en politiek zien.

Het is mijns inziens niet zo dat het ontregeld herlezen van teksten tot scepticisme of zelfs tot fatalisme leidt, zoals tijdens het forum dat

aan standpunten over vrouwenonderdrukking werd gewijd, is gesuggereerd. De poging niet te snel vast te leggen wat vrouwelijk 'is' en te ontregelen waar betekenissen van het begrip 'vrouw' verstarren, ligt juist in het verlengde van de seksismekritiek vanwaaruit vrouwenstudies zijn ontstaan. Binnen vrouwenstudies weet men te goed waar uitsluitingsmechanismen toe leiden. Maar blijkbaar staat opgeruimd nog steeds netjes.

Helaas heeft ook deze reactie weer een te traditionele vorm.

Gerdien Jansen

Aanrander op vrije voeten

Overwegingen bij een aktie

Het begon allemaal met het protest van een aantal amsterdamse vrouwen tegen de vrijlating van een man die hen op een beangstigende manier had aangerand. De vrouwen waren kwaad, omdat justitie de man zomaar op vrije voeten had gesteld. En ze waren bang. Voor de vrouwenbeweging was dit de druppel die de emmer deed overlopen: al veel vaker was gebleken dat justitie seksueel geweld niet serieus neemt. Deze zaak was aanleiding voor de stichting Tegen Haar Wil, een vrouwenorganisatie die zich richt op hulpverlening aan vrouwen die te maken hebben (gehad) met seksueel geweld, om via een demonstratie en een kort geding de houding van justitie ten aanzien van zedendelikten aan de kaak te stellen.

De aktie kreeg veel publiciteit en maakte heel wat los op allerlei nivo's. De media hebben zich er langer dan een maand intensief mee beziggehouden. De amsterdamse gemeenteraad besteedde aandacht aan 'de vrijlating van de aanrander' en er werden kamervragen over gesteld.

De manier waarop er over de aktie van Tegen Haar Wil geschreven en gepraat werd, stemde echter niet altijd overeen met de bedoelingen van de initiatiefnemsters. Zoals dat bij elke aktie – en meer in het algemeen bij elk vertoog – het geval is, had ook deze aktie een aantal *onbedoelde effecten*:

- verschuiving van het probleem van (de houding van justitie ten aanzien van) seksueel geweld tegen vrouwen naar het 'probleem' van het tekort aan cellen in de grote steden,
- bevestiging van de slachtofferrol van vrouwen,
- aandacht voor de-aanrander-als-slachtoffer.

Deze konsekventies van de aktie wil ik in dit artikel nader bespreken. Eerst geef ik een zo beknopt mogelijke samenvatting van de gebeurtenissen rond de vrijlating van de aanrander.

De gebeurtenissen

Op 30 januari 1984 liet in Amsterdam de dienstdoende officier van justitie, mr. H.P. Wooldrik, een 28-jarige man vrij die in voorlopige hechtenis zat vanwege gewelddadige aanranding van zes vrouwen. Als reden voor de vrijlating van deze man noemde Wooldrik een tekort aan cellen. Hij beriep zich op de zogenaamde 'wegzendrichtlijnen', die sinds het begin van dit jaar van kracht zijn en waarin een onderscheid wordt gemaakt tussen drie verschillende categorieën verdachten (A, B en C), al naar gelang de maximale celstraf voor het misdrijf. Zo valt aanranding (maximaal 8 jaar) in de B-categorie; in geval van nood – bijvoorbeeld cellentekort – kunnen verdachten uit deze categorie worden vrijgelaten. In het onderhavige geval moest de aanrander plaats maken voor een 'zwaardere' verdachte uit categorie A (heroïnehandel, maximaal 12 jaar).

Toen de vrouwen die door deze man waren aangerand, hoorden dat hij weer vrij rondliep, spanden zij een kort geding aan tegen de officier van justitie en de staat. Zij voelden zich bedreigd en eisten dat de aanrander opnieuw zou worden opgepakt. Dit kort geding is niet doorgedaan. Eén dag voordat het zou dienen deed de amsterdamse rechtbank de uitspraak dat het openbaar ministerie in strijd met de wet had gehandeld: gebrek aan cellen was geen wettelijke grond om voorlopige hechtenis op te heffen. Toch besloot de rechtbank de aanrander niet opnieuw te arresteren, omdat deze inmiddels onder psychiatrische behandeling stond. De door hem aangerande vrouwen kregen permanente politiebewaking voor hun huis. Een absurde situatie.

De stichting Tegen Haar Wil besloot daarop om alsnog een kort geding tegen de officier van justitie en de staat aan te spannen. Haar voornaamste eisen waren a. dat cellentekort nooit een grond voor vrijlating van verdachte van zedendelikten mocht zijn (de rechtbank moet vooraf in plaats van achteraf akkoord gaan) en b. dat er een informatieplicht zou worden ingesteld om de slachtoffers op de hoogte te houden van het verloop van de strafzaak, zodat zij bijvoorbeeld niet in angst zitten omdat zij ten onrechte menen dat de dader vrij rondloopt.

Op 26 februari, een dag voor het kort geding, werd in Amsterdam een landelijke demonstratie gehouden met als leus: 'Aanranders vrij: vrouwen vogelvrij! Justitie behandel seksuele misdrijven serieus!!'. Zowel de demonstratie als het kort geding op 27 februari werden druk bezocht door vrouwen.

Op 8 maart volgde de uitspraak van het kort geding. De eisen van

Tegen Haar Wil werden gedeeltelijk ingewilligd. De officier van justitie kreeg een berisping omdat deze zaak, vanwege het gewelddadige karakter van de aanranding, in de A-kategorie had moeten vallen. Bovendien bepaalde de rechter, mr. B. Asscher, dat het slachtoffer tijdig moet worden ingelicht over tijd en plaats van de rechtszaak. Hij kon echter niet garanderen dat er niet nog eens een aanrander op vrije voeten zou worden gesteld, omdat het openbaar ministerie, volgens mr. Asscher, niet om het enorme gebrek aan cellen heen kan. Ook kon de rechter het openbaar ministerie geen informatieplicht opleggen.

De vrouwenbeweging op de bres voor meer cellen?

Eén van de meest in het oog vallende (onbedoelde) effecten van de aktie is een verscherpte aandacht in de media en de politiek voor het 'probleem' van het tekort aan cellen. Het is belangrijk de vraag te stellen hoe het mogelijk is dat een aktie die het seksueel geweld tegen vrouwen als inzet heeft, uitloopt op een pleidooi voor uitbreiding van het cellenbestand in ons land.

Was er opzet in het spel? Heeft de amsterdamse officier van justitie mr. Wooldrik de aanrander met voorbedachte rade vrijgelaten, omdat hij voorzag dat de verontwaardiging die in de vrouwenbeweging zou losbarsten, een goed aanknopingspunt zou bieden om het cellentekort, waarmee het openbaar ministerie al jarenlang te kampen heeft, in de politiek aanhangig te maken? (*Panorama*, 6 april 1984) Of heeft justitie 'alleen maar' handig ingespeeld op enerzijds het vrouwenprotest tegen de vrijlating van de aanrander en anderzijds op de al langer bestaande roep om meer politie, meer cellen en hogere straffen, zoals onder andere Andrée van Es, Tweede-Kamerlid voor de PSP, suggereerde? (*De Waarheid*, 29 februari 1984). Ik zal me in dit kader maar niet bezighouden met speculaties over de mogelijkheid van boze opzet van de kant van de heer Wooldrik, die overigens niet erg te spreken was over de gevolgen van het tekort aan cellen voor het openbaar ministerie: 'Wij moeten niet de hele dag bezig hoeven zijn met mensen naar huis te sturen. Daar zijn we niet voor ingehuurd.' (*Het Parool*, 8 februari 1984).

Uit de berichtgeving van de gebeurtenissen rond de aktie van Tegen Haar Wil is wél duidelijk af te lezen, dat justitie de onrust over de vrijlating van de aanrander heeft aangegrepen om het probleem van het gebrek aan cellen in de publiciteit te brengen. Als gevolg daarvan verdween de problematiek van de houding van justitie ten aanzien van seksueel geweld tegen vrouwen steeds meer naar de achtergrond.

Zo kondigde minister van justitie F. Korthals Altes, vlak voor het kort geding van Tegen Haar Wil op 27 februari, een noodplan aan voor de uitbreiding van het aantal cellen. Hij noemde in een vraaggesprek de affaire met de vrijgelaten aanrander nog eens een *extra* argument om de dringende noodzaak van extra celruimte te propageren (*De Volkskrant*, 28 februari 1984). Het gevolg was dat in de kranten de berichtgeving over het kort geding enerzijds, en over het noodplan van Korthals Altes anderzijds, door elkaar ging lopen. *Het Algemeen Dagblad* schreef op 28 februari 1984: 'Het hoge cellentekort veroorzaakt alom gevoelens van angst en verontwaardiging'.

Menigmaal werd in de media de indruk gewekt dat voor de vrouwenbeweging het gebrek aan celruimte de aanleiding was voor het voeren van een aktie tegen de vrijlating van de aanrander. In de achtergrondartikelen die naar aanleiding van de aktie in de dagbladen verschenen, werd nauwelijks ingegaan op het seksueel geweld tegen vrouwen als maatschappelijk probleem, op vragen als: hoeveel komt seksueel geweld voor? wat is de relatie tussen seksualiteit en geweld? wat zijn de gevolgen voor het slachtoffer? enzovoort. Aan het 'probleem' van het cellentekort werden diverse achtergrondartikelen gewijd.

Tegen Haar Wil heeft vanaf het begin van de aktie benadrukt dat het niet ging om een uitbreiding van het cellenbestand, maar om een kwestie van *prioriteiten*: 'Wij vinden dat vervolging van aanranding en verkrachting de hoogste prioriteit moet hebben, zodat het niet mogelijk is dat een wegzendofficier willekeurig kan beslissen of een dader wel of niet vrijgelaten moet worden. Het argument cellentekort mag op deze beslissing geen enkele invloed hebben.' (persbericht, 17 februari 1984). Ook de advokate van Tegen Haar Wil, mr. A. Bierenbroodspot, stelde in het kort geding uitdrukkelijk dat zij niet pleitte voor meer cellen. Het ging om de beoordeling van zedendelikten, die ernstiger genomen moeten worden (*De Volkskrant*, 28 februari 1984).

Het is dus duidelijk dat justitie de aktie voor eigen doeleinden heeft gebruikt. Maar heeft Tegen Haar Wil ook niet zélf *onbedoeld* het 'probleem' van het cellentekort naar voren geschoven? Met andere woorden: waren er in de *aktie zelf* misschien óók al elementen aanwezig die aanleiding gaven tot een verschuiving van de problematiek van het justitiebeleid ten aanzien van seksueel geweld naar het 'probleem' van het tekort aan cellen?

Laten we de leus waaronder de aktie gevoerd werd, namelijk 'Aanranders vrij: vrouwen vogelvrij! Justitie behandel seksuele

misdrijven serieus!!' eens nader bekijken. Volgens Parveen Adams en Jeff Minson zijn slogans en eisen nooit ondubbelzinnig, hetgeen overigens niet betekent dat je ze daarom niet meer zou moeten gebruiken.¹ De dubbelzinnigheid van bovengenoemde leus is, dat in het tweede gedeelte – Justitie behandel seksuele misdrijven serieus!! – de problematiek van het seksueel geweld centraal staat, terwijl in het eerste gedeelte van de leus – 'Aanranders vrij: vrouwen vogelvrij!' – door het gebruik van de dubbele punt en het meervoud (aanranders) onbedoeld het probleem van het cellentekort wordt opgeroepen.

'Aanranders vrij: vrouwen vogelvrij!' geeft aan dat het vrij rondlopen van aanranders ertoe leidt dat vrouwen 'vogelvrij' zijn, dat wil zeggen in een situatie van konstante bedreiging leven. Hieruit volgt dat, willen vrouwen zich weer veilig voelen, *alle* aanranders moeten worden vastgezet. Deze eis impliceert dat er voldoende cellen beschikbaar moeten zijn. Om hoeveel cellen gaat het? Hoeveel aanranders en verkrachters lopen er momenteel vrij rond?

Hoewel er in Nederland nog geen exakte cijfers bekend zijn, is men het er vandaag de dag over eens dat aanranding en verkrachting veel vaker voorkomen dan gewoonlijk verondersteld wordt.² De aangiften van (pogingen tot) verkrachting bij de politie vormen het topje van de ijsberg: van verreweg de meeste aanrandingen en verkrachtingen (ongeveer 90%) wordt geen aangifte gedaan. Bovendien leidt maar een zeer gering percentage van de aangiften, voornamelijk vanwege bewijsproblemen, tot een rechtszaak (ongeveer 2% van het totaal).³ Er zijn dus heel wat cellen nodig om de eis die in de leus 'Aanranders vrij: vrouwen vogelvrij!' impliciet gesteld wordt – alle aanranders in de gevangenis –, in te willigen. De link naar het cellentekort is snel gelegd.

Problematies is het *algemene* karakter van de slogan: er wordt in de leus niet gesproken over een konkrete aanrander, maar over aanranders als categorie. (Dat geldt ook voor het gedeelte na de dubbele punt, waarin gesproken wordt over 'vrouwen'. Op deze kwestie kom ik in de volgende paragraaf terug.) Terwijl in dit konkrete geval de eis om een man die vrijgelaten werd nadat hij de aanranding van zes vrouwen bekend had, vast te zetten, volkomen gerechtvaardigd is (wat belet hem bijvoorbeeld om deze vrouwen opnieuw op te zoeken?), kun je je

1. Parveen Adams, Jeff Minson, 'The "Subject" of Feminism', in: *m/f*, nr. 2, 1979, p. 58.

2. Ik maak in dit artikel geen onderscheid tussen aanranding en verkrachting, omdat dat verschil minimaal is.

3. Lydia Vorrink, 'Recht en verkrachting', in: *Stad en Recht*. Gouda (Quint) 1982, p. 214.

afvragen of de eis dat *alle* aanranders achter slot en grendel gezet moeten worden, dat óók is. Deze algemene eis konfronteert ons direct met vragen die in deze specifieke actie – en waarschijnlijk bij alle acties die zich richten tot justitie – op de achtergrond meespelen. Het gaat om vragen die mijns inziens *extern* zijn aan de actie, maar die tot gevolg kunnen hebben dat de aktievoersters zich enigszins ongemakkelijk voelen.

Heikelien Verrijn Stuart onderscheidt in een artikel over de actie van Tegen Haar Wil in dit kader een prakties en een principieel dilemma.⁴ Het praktische dilemma heeft betrekking op vragen over het strafrecht (wat is het effect van gevangenisstraf?) en over het justitieapparaat (hoeveel vertrouwen hebben we in een apparaat dat zélf doordrenkt is van seksueel geweld?). De principiële vraag heeft betrekking op de doelstellingen van de vrouwenbeweging: '(...) leidt het overnemen van dwangmiddelen van de onderdrukker tot bevrijding van de onderdrukten? Moeten wij vrouwen niet eens voor eens en voor al vaststellen of we slechts op gelijkheid met mannen uit zijn, of dat het feminisme tot bevrijding moet leiden?' Volgens Heikelien Verrijn Stuart zijn deze algemene vragen van zo'n groot belang, dat het noodzakelijk is dat aktievoersters tegen seksueel geweld er een antwoord op geven. Zijzelf is van mening dat het strafrecht géén bruikbaar instrument is om seksueel geweld tegen vrouwen te bestrijden en dat de vrouwenbeweging het strafrecht maar beter links kan laten liggen.⁵

Ik ben het niet met deze opvatting eens: de amsterdamse aanrander moest (en moet nog altijd) zo snel mogelijk van de straat af en een *konkrete actie* van vrouwen met *konkrete eisen* aan justitie – een actie zoals gevoerd door Tegen Haar Wil – is één van de middelen om dit doel te bereiken.⁶ Een ander – naar mijn mening evenzeer geëigend – middel is om de aanrander zélf aan te pakken (eigenrichting).⁷

4. Heikelien Verrijn Stuart, 'Hakken, hakken, hakken, hakken. Kanttekeningen bij een lied', in: *De Groene Amsterdammer*, 14 maart 1984.

5. Zie ook een interview van Heikelien Verrijn Stuart met de strafrechtjuriste Tries Prakken in: *De Groene Amsterdammer*, 13 juni 1984.

6. Zie ook Mieke Goudt en Bert van Herk, 'Vrouwe Justitia is geen muurbloempje. Verkrachting en het strafrecht', in: *De Groene Amsterdammer*, 4 juli 1984.

7. Op 7 maart verklaarde minister van justitie F. Korthals Altes in de Tweede Kamer naar aanleiding van de vrijlating van de aanrander: 'Nood breekt wet. Waar niet is, verliest ook Justitia haar rechten.' (*De Volkskrant*, 8 maart 1984) Deze uitspraak, waarin opnieuw het tekort aan cellen als grond voor de vrijlating wordt aangevoerd en waaruit blijkt dat het probleem van seksueel geweld door de minister nog steeds niet serieus wordt genomen, was voor één van de slachtoffers

De konstruktie van de vrouw als eeuwig slachtoffer

Hierboven hebben we al gezien dat in de slogan ‘Aanranders vrij: vrouwen vogelvrij!’ een uitspraak wordt gedaan over aanranders-in-het-algemeen (zij moeten worden vastgezet). Daarnaast wordt er echter ook iets gezegd over vrouwen als categorie: de leus impliceert dat niet alleen de slachtoffers van die ene aanrander die op 30 januari werd vrijgelaten, ‘vogelvrij’ zijn, maar dat *alle vrouwen potentiële slachtoffers* zijn van deze man of van andere aanranders. Hiermee wordt het beeld van vrouwen als eeuwige, weerloze slachtoffers (van mannen) opgeroepen, een beeld dat de machteloosheid van vrouwen benadrukt.

Het kreëren van een slachtofferrol van vrouwen houdt verband met het hanteren van een bepaald analyse/strijdmodel – een model dat heden ten dage binnen het feminisme overheerst. De gebruikelijke feministiese benaderingen analyseren verkrachting en aanranding vanuit het algemene verschijnsel vrouwenonderdrukking.⁸ Verkrachting wordt beschouwd als het produkt van de macht van mannen – een macht die zij ontlene aan het patriarchaat – met als doel: handhaving van de dominante status van mannen en controle van de vrouwelijke seksualiteit. Volgens deze analyses is verkrachting een misdrijf van politieke aard, omdat er sprake is van een gewelddadige daad van een dominante groep die de macht in handen heeft (mannen), gericht tegen een ondergeschikte groep (vrouwen). Deze twee groepen worden gezien als antagonisties, homogeen, universeel en vooraf gegeven. ‘Mannen’, ‘vrouwen’, ‘onderdrukking’, ‘belangen’ en ‘seksualiteit’ worden gehanteerd als onproblematiese categorieën, die onafhankelijk van en voorafgaand aan het sociale zouden bestaan. Er is volgens deze (essentialistiese) benadering van verkrachting en aanranding sprake van een *eeuwige onderdrukking van (alle) vrouwen* en van een permanent gevecht van vrouwen tegen de toeëigening door mannen van de ‘ware’, ‘universele’ vrouwelijke seksualiteit.

In teksten die naar aanleiding van de vrijlating van de aanrander en het kort geding van Tegen Haar Wil geschreven zijn, is dit analysemodel duidelijk terug te vinden. In een open brief aan de officier van justitie

van de betreffende aanrander aanleiding om openlijk aan te kondigen dat zij het recht in eigen hand zou gaan nemen door middel van publikatie van het portret van de aanrander en vorming van schaduw- en knokploegen.

8. Delia Dumaresq kritiseert dit analysemodel in haar artikel ‘Rape – Sexuality in the Law’, in: *m/f*, nr. 5/6, 1981, pp. 41-59. In de volgende beschouwing over de gebruikelijke feministiese benadering van verkrachting en aanranding baseer ik me op deze tekst.

(gepubliceerd in *De Waarheid* van 28 februari 1984) schreef Blijf van m'n Lijf in Nijmegen: 'Nog steeds wordt ontkend dat verkrachting, aanranding en bedreiging daarmee, een grove misdaad is tegen vrouwen als persoon en tegen vrouwen in het algemeen in onze maatschappij. Het is een uiting van macht van mannen over vrouwen, een macht die door een dergelijke rechtspraak in stand wordt gehouden en zelfs wordt bevestigd.' *Het Vrouwenweekblad* van 1 maart 1984 stelde naar aanleiding van het op vrije voeten stellen van de aanrander: 'Opnieuw maakte justitie hiermee duidelijk dat vrouwenbelangen nog steeds ondergeschikt zijn aan mannenbelangen'.

Meer in het algemeen werd er in de media – zowel in feministiese als in niet-feministiese teksten – impliciet van uitgegaan dat er sprake is van een machtsstrijd tussen twee groepen, vrouwen en mannen, die vertegenwoordigd worden door respectievelijk Tegen Haar Wil en justitie. In een duidelijke oppositie zouden tegenover elkaar staan:

<i>Vrouwen</i>	<i>Mannen</i>
De zes slachtoffers van de betreffende aanrander	De 'vrijgelaten aanrander'
Tegen Haar Wil	De officier/ minister van justitie
De advokate van Tegen Haar Wil	De advocaat van de staat
De vrouwenbeweging	De staat als bolwerk van mannelijke macht
Alle vrouwen – als (potentiële) slachtoffers	Alle (potentiële) aanranders

In dit – eenzijdige – analyse/strijdmodel wordt de categorie mannen gevormd door de (potentiële) aanranders en al degenen die hen de hand boven het hoofd houden (justitie). De categorie 'vrouwen' omvat *alle* vrouwen als (potentiële) slachtoffers van seksueel geweld.

In de concrete eisen die Tegen Haar Wil in het kort geding stelde (geen vrijlating van aanranders alleen op grond van een tekort aan cellen; informatieplicht tegenover de slachtoffers) werd, in tegenstelling tot in de leus en de aangehaalde teksten, niet uitgegaan van de algemene categorie van de-vrouw-als-slachtoffer, maar van de positie van *konkrete* slachtoffers van seksueel geweld. Wellicht was dit konkrete aspekt van de aktie er de oorzaak van dat zoveel vrouwen zich door de aktie van Tegen Haar Wil aangesproken voelden.

De aanrander aan het woord

In 'The "Subject" of Feminism' schrijven Parveen Adams en Jeff Minson: '(...) zodra we toelaten dat de kwestie van rechten alle discussies gaat overheersen, bestaat er altijd het gevaar dat er plotseling een nieuw subje^kt ten tonele verschijnt dat eveneens rechten opeist.'⁹ Een dergelijke ontwikkeling is volgens Adams en Minson gevaarlijk, omdat daarmee vraagstukken die voor het feminisme van belang zijn naar de achtergrond verschuiven.

Het interview met de amsterdamse aanrander, wiens vrijlating zoveel opschudding had veroorzaakt, dat op 8 maart 1984 in het weekblad *Panorama* werd gepubliceerd, kunnen we zien in het licht van bovengenoemde ontwikkeling: *de dader eist het recht op, gehoord te worden*. Terwijl, mede door acties van vrouwen, de belangstelling voor de positie van de slachtoffers van seksueel geweld de laatste jaren groeiende is (daarvan getuigt onder andere het rapport *Aangifte van sexuele geweldsmisdrijven* van de kommissie-De Beaufort uit 1981), beginnen ook de daders – aanranders en verkrachters – aandacht voor hún positie te vragen. En ze krijgen het woord.

Op 2 december 1983 publiceerde de *Nieuwe Revu* een interview met een verkrachter, die via een advertentie was opgeroepen om de lezers van het tijdschrift 'het verhaal van de andere kant' te vertellen. Deze verkrachter van tientallen vrouwen sprak zichzelf in het vraaggesprek vrij: hij presenteerde zichzelf als ... slachtoffer. Slachtoffer van een ongelukkige jeugd, van zijn minderwaardigheids-komplex, van zijn angst voor vrouwen, van de drank, enzovoort. In zijn eigen woorden: 'De vrouwen zijn slachtoffer, maar ik blijf erbij dat de mannen die het gedaan hebben dat ook zijn.'

Nadat een groot aantal mythen over verkrachte en aangerande vrouwen (zoals de mythe dat vrouwen er, bijvoorbeeld door hun manier van kleden, om gevraagd zouden hebben) nagenoeg zijn ontkracht en zij als slachtoffer geaksepteerd worden, wordt nu een nieuwe mythe over de dader gekonstrueerd: *de mythe van de verkrachter/aanrander als slachtoffer*.

Konstruktie van de mannelijke seksualiteit

In het onderstaande wil ik het interview met 'de vrijgelaten aanrander', dat in *Panorama* van 8 maart 1984 verscheen, aan een analyse

9. P. Adams en J. Minson, a.w., p. 60.

onderwerpen. In het betreffende artikel worden bepaalde betekenissen ten aanzien van seksueel verschil geproduceerd. Door middel van een analyse van deze *betekenisproduktie* – waarin zowel de foto's als de tekst een rol spelen – krijgen we zicht op de *specifieke* wijze waarop in het vertoog over verkrachting/aanranding vrouwen en mannen, vrouwelijke seksualiteit en mannelijke seksualiteit gedefinieerd worden. Het vertoog over verkrachting/aanranding konstrueert een geheel eigen terrein van seksualiteit, met specifieke effecten, die totaal kunnen verschillen van andere vertogen over seksualiteit.¹⁰

Het artikel, getiteld 'De aanrander met de hond. Duizenden vrouwen protesteerden tegen zijn vrijlating', telt vijf pagina's. De vijf foto's die erin staan afgedrukt, nemen (iets) meer ruimte in beslag dan de tekst. Vandaar dat ik eerst bij de *foto's* stilsta.¹¹

Als we het begin van het stuk opslaan, valt ons oog direkt op een levensgrote foto (anderhalve pagina) van een man, die geknield zit bij een hond – een dobermannpincher. Daarnaast, tussen wat tekst, staat nog een foto afgedrukt, maar deze is tien maal zo klein en valt bijna in het niet naast de foto van de man met de hond. Op deze kleine foto zien we een eindeloze stoet vrouwen, die voorop een groot spandoek dragen met de tekst: 'Aanranders vrij: vrouwen vogelvrij!'. De vrouwen roepen. Het zijn – dat maakt de subtitel ons duidelijk – de duizenden vrouwen die protesteren tegen de vrijlating van 'de aanrander met de hond'.

De aanrander is, in tegenstelling tot de vrouwen, alleen. Maar hij heeft wel een hond. Hij heeft een hand op de 'schouder' van zijn dobermannpincher gelegd, alsof hij tegen de vrouwen wil zeggen: 'jullie zijn met velen, maar ik heb óók een kameraad'. En wat voor een kameraad! De aanrander houdt met de andere hand de hond aan de halsketting vast. Het dier is waakzaam: zijn oren staan rechtop, zijn bek is halfopen en de tanden zijn te zien. Het lijkt wel alsof de aanrander met zijn angstaanjagende hond *tegenover* de stoet vrouwen staat. Straks laat hij zijn hond los en volgt er een konfrontatie...

Op de paginagrote foto op de volgende bladzijde staat opnieuw de dobermannpincher afgebeeld, deze keer met een baby. Het is een huiselijk en ontroerend tafereeltje. De hond likt over het gezicht van het kind, dat het allemaal rustig over zich heen laat komen. In de

10. D. Dumaresq, a.w., p. 57.

11. Bij de analyse van de foto's maakte ik onder andere gebruik van: Rosalind Coward, 'Sexual Violence and Sexuality', in: *Feminist Review*, nr. 11, 1982, pp. 9-22. In dit artikel geeft Coward aan dat de betekenis van beelden – net als bij de taal – bepaald wordt door de kontekst, door het gebruik van die beelden en door de manier waarop de verschillende elementen gekombineerd zijn.

tekst naast de foto zegt de aanrander: ‘Zo bloeddorstig is ie dus niet’. Hij ontkent hiermee dat hij de vrouwen die hij heeft aangerand, met zijn hond bedreigd zou hebben. (In een interview dat op 11 februari in *Het Parool* gepubliceerd werd, vertellen deze vrouwen dat ze doodsbang waren voor de hond.)

Op de laatste pagina van het artikel staan weer twee foto’s afgedrukt. Op de grootste foto zien we opnieuw de aanrander lopen met zijn hond. In tegenstelling tot de eerste foto, waarop de aanrander al met al een vriendelijke indruk maakt, wekt deze foto – vooral bij vrouwen, denk ik – angst op. Dat komt voornamelijk door de achtergrond: een donker bos en een eenzame auto. De foto roept het beeld op van enge mannen die plotseling uit de bosjes te voorschijn komen. Hiermee wordt de mythe dat verkrachtingen en aanrandingen op afgelegen plaatsen door onbekenden worden gepleegd – een mythe waarin steeds minder mensen geloven, nu telkens weer wordt aangetoond dat verreweg de meeste aanrandingen en verkrachtingen door bekenden worden gepleegd – opnieuw bevestigd.

Boven de foto van de aanrander met zijn hond zien we een klein fotootje van een vrouw; zij is één van de vrouwen die door de man die daaronder staat afgebeeld is aangerand. Ze spreekt. Naast deze foto van het slachtoffer van de aanrander staat in vette letters geschreven: ‘Ik heb vreselijke spijt en verdien straf’. Deze tekst slaat natuurlijk op de aanrander, maar héél even wordt wel de indruk gewekt alsof de vrouw op de foto spijt heeft. Had zij toch óók schuld?, vraagt de lezer zich misschien een moment af.

De foto’s, hun kontekst en onderlinge verhouding produceren dus een reeks aan betekenissen: de macht van de aanrander (bron: de hond) tegenover de onmacht van de vrouwen (hoewel zij met velen zijn); de zogenaamde zachtaardigheid van de hond; de mythe van aanranding en verkrachting door onbekenden op afgelegen plaatsen; de kwestie van de medeplichtigheid van het slachtoffer.

De meest opvallende betekenis die via de *tekst* wordt geproduceerd is, net als in het genoemde interview met een verkrachter in de *Nieuwe Revu*, de mythe van de-aanrander-als-slachtoffer. De aanrander is enerzijds slachtoffer van ongunstige omstandigheden (‘De baby huilde dag en nacht’) en anderzijds van zijn eigen onbeheersbare seksuele driften (‘Ze liep voor me en toen kreeg ik ineens die vreselijke drang’). Evenals de verkrachter die aan het woord was in de *Nieuwe Revu*, spreekt deze aanrander zichzelf volledig vrij van zijn daden: de gewelddadige en vernederende aanranding van zes vrouwen.

Als we de tekst nader bekijken zien we dat deze gevormd wordt

door één ononderbroken relaas, waarin de aanrander zichzelf 'blootgeeft': zijn seksuele misdaden worden uitvoerig uit de doeken gedaan. Hij richt zich tot het nederlandse volk, dat hij met 'jullie' aanspreekt. Want hij is net zo 'gewoon' als zij: hij is getrouwd (zijn vrouw komt uit een 'net' gezin), heeft een kind en een lieve, 'speelse' hond. Het enige dat de aanrander onderscheidt van het 'gewone volk', is dat hij pech heeft gehad (een gehorige etage, lawaaiige studenten als burens, een huilende baby, ontslag van zijn werk) en dat hij – mede onder invloed van de drank – zijn seksuele driften niet altijd kan beheersen, zodat hij naar zijn zeggen 'wildvreemde' vrouwen aanrandt. (Volgens de vrouwen zelf had hij hen al dagenlang geobserveerd, *Het Parool*, 11 februari 1984.) Het aanranden van vrouwen ging als het ware helemaal buiten hemzelf om: 'En toen gebeurde het ineens ... zomaar ... ineens.' Het binnendringen van de woning, het dreigen met een mes of priem, de aanranding; het ging allemaal 'automatisch'.

De aanrander heeft spijt; hij bedoelde het allemaal niet zo kwaad. Elke keer als hij na een aanranding weer tot zijn verstand kwam, moest hij huilen omdat hij zichzelf zo'n 'mislukking' voelde. En hij kon er met niemand over praten, ook niet met zijn vrouw. De aanrander: 'Wat ik gedaan heb is fout. Heel erg fout. Ik verdien straf. Misschien zelfs zware straf.'

In het relaas van de aanrander wordt weliswaar niet de indruk gewekt dat het plegen van seksueel geweld door mannen een normale zaak is, maar wél wordt gesuggereerd dat die 'vreselijke drang' onder bepaalde omstandigheden, zoals huiselijke omstandigheden, drank, *elke* man kan overvallen. Iedere man staat bloot aan het 'gevaar' dat buitengewone seksuele driften hem gaan beheersen en dat hij een aanrander of verkrachter wordt.

Vrouwen die met aanranding of verkrachting bedreigd worden, kunnen zich maar beter bij die situatie neerleggen. Een actieve houding van vrouwen maakt dat zij mede-schuldig worden aan de aanranding. De aanrander beschrijft dat hij midden in de nacht in háár huis wacht op een vrouw. Als zij uiteindelijk thuis komt, is hij vergeten dat hij haar wilde aanranden. Maar als zij een praatje met hem aanknoopt ('ze was aardig'), komt 'die drang' ineens weer op.

Terwijl het vertoog over aanranding dat Tegen Haar Wil door middel van haar actie naar buiten brengt, geheel vrij is van uitspraken over de vrouwelijke of mannelijke seksualiteit, is het verhaal van de aanrander doordrenkt van (beweringen over) seksualiteit. Via dit verhaal wordt een specifieke mannelijke seksualiteit gekonstrueerd.

Het is goed dat de vrouwenbeweging hier *niet* op heeft gereageerd door daar een specifieke vrouwelijke seksualiteit tegenover te stellen.¹²

Konkrete eisen

In het voorgaande zagen we dat de actie die Tegen Haar Wil voerde naar aanleiding van de vrijlating van een man die zes vrouwen had aangerand, een aantal onbedoelde effecten heeft gehad. Zo beschreef ik hoe justitie de actie heeft aangegrepen om een probleem waarmee ze naar eigen zeggen al jarenlang te kampen heeft, te weten een tekort aan cellen, in de publiciteit te brengen. Ik wees erop dat de verschuiving van de problematiek van seksueel geweld tegen vrouwen naar het 'probleem' van het cellentekort voor een deel te maken had met een aspekt van de actie zélf, namelijk met het algemene karakter van de leus 'Aanranders vrij: vrouwen vogelvrij!'.¹²

Het tweede effect van de actie hing eveneens samen met deze leus: de slogan roept, mede als gevolg van de algemene theorie van vrouwenonderdrukking die er aan ten grondslag ligt, het beeld op van de vrouwen als de eeuwige slachtoffers van mannen.

Het laatste effect van de actie dat ik aan de orde stelde, betrof het verhaal dat de aanrander in het weekblad *Panorama* deed als antwoord op de actie van Tegen Haar Wil. Via deze 'bekentenis' van de aanrander werd binnen het vertoog over verkrachting/aanranding op een heel specifieke wijze de mannelijke seksualiteit gekonstrueerd. Daarbij stond de definitie van de aanrander, als slachtoffer van zijn eigen seksuele driften, centraal.

In de inleiding van dit artikel wees ik al op het feit dat *elke* actie onbedoelde effecten heeft. Het was dan ook niet mijn bedoeling om deze specifieke actie van Tegen Haar Wil te veroordelen vanwege de effecten die ik hierboven aan de orde heb gesteld. Natuurlijk moeten we actie blijven voeren tegen konkrete gebeurtenissen die onze verontwaardiging oproepen, zoals het door justitie op vrije voeten stellen van een aanrander onder het mom van cellentekort. Maar laten we steeds *konkrete eisen* stellen en ervoor oppassen dat we niet vervallen in essentialistische uitspraken over 'vrouwenonderdrukking', 'de vrouw', 'vrouwelijke seksualiteit' en dergelijke.

12. Als een woordvoerster van Tegen Haar Wil gevraagd wordt om een reactie op het artikel in *Panorama*, is zij zeer terughoudend: '(...) het is te banaal voor woorden' (*De Volkskrant*, 3 maart 1984).

Recensies

Judith Vega

Vrouwen en politieke macht. Trendrapport over vrouwenstudies en emancipatieonderzoek op het gebied van vrouwen en politieke macht.

Monique H. Leijenaar en Sawitri Saharso. Den Haag (VBEO) oktober 1983. 238 blz., f 15,-

De helft als minderheid. Verslag van een onderzoek naar vrouwen in politieke functies. 2. Eindrapport. M.H. Leijenaar en B. Niemöller.

Afdeling SGBO van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten, Den Haag z.j. 189 blz. Het eindrapport (prijs f 25,-) en de samenvatting (prijs f 10,-) zijn samen te bestellen onder nr. 15787.

Een paar maanden geleden verschenen vlak na elkaar twee onderzoeksrapporten met als onderwerp vrouwen en politiek. Het eerste betreft een literatuurstudie, het tweede een empiries onderzoek. Eén onderzoekster is bij beide betrokken geweest; dat de onderzoeken dezelfde invalshoeken hebben, is daarom niet zo verrassend. Ze handelen over de geringe deelname van vrouwen aan politieke organen als parlement, provinciaal bestuur en gemeenteraden.

Vrouwen en politieke macht is één van de trendrapporten van de Voorlopige Begeleidingsgroep voor Emancipatie-

onderzoek (VBEO). Een trendrapport wil snel en adequaat informeren over de ontwikkelingen en benaderingen op een bepaald terrein van emancipatieonderzoek en aangeven in welke richting verder onderzoek wenselijk is. De VBEO adviseert twee ministers (van Sociale Zaken en Werkgelegenheid en van Onderwijs en Wetenschappen) over emancipatieonderzoek. De trendrapporten zijn daarom meer dan een willekeurige poging literatuur te ordenen en weer te geven.

In dit trendrapport is gekozen voor de meest 'smalle' definitie van politiek: besluitvormingsprocessen op het nivo van de overheid. De literatuur waarvoor is gekozen past grotendeels in een amerikaans georiënteerde, gevestigde traditie binnen de politikologie: verkiezingsonderzoek, participatieonderzoek, beleidsanalyse, input en output van politieke systemen. Bij het literatuuronderzoek is zowel nederlands als amerikaans en engels onderzoek betrokken. Voor Nederland is gekozen voor het proefschrift van Schokking en voor de onderzoeken van Den Bandt, Gubbels, Boddendijk en Leijenaar/Jansen. Tevens zijn drie artikelen opgenomen: van Kroon, Meulenbelt en Kool-Smit.

Het rapport begint met een samenvatting van de literatuur met betrekking tot de belemmeringen voor vrouwen om politieke functies te bekleden. Ook worden de redenen vermeld om meer vrouwen in de politiek te willen (formeel-demokratiese, dan wel feministiese motieven), evenals de middelen die de auteurs voorstaan om de huidige situatie te veranderen. Het gaat hier om aanbevelingen als politieke scholing en vorming voor vrouwen, positieve diskriminatie bij kandidaatstellingen binnen politieke partijen en het vormen van steungroepen voor vrouwen in politieke functies.

Helaas wordt ook de buitenlandse literatuur vooral besproken aan de hand van de visies op de geringe participatie van

vrouwen. In de buitenlandse literatuur komen juist ook andere onderwerpen aan de orde, die in het trendrapport weggelaten worden. Jaquette en Evans bijvoorbeeld bespreken veronderstellingen rond het konservatiever en minder tolerant stemgedrag van vrouwen, hun geringere neiging om te stemmen en de veronderstelde neiging het stemgedrag van de echtgenoot te volgen. Evans stelt in haar artikel tevens het probleem aan de orde dat vrouwen politieke en kulturele hegemonie wellicht anders beleven dan mannen.

De studies blijken grote gelijkenis te vertonen in hun opsommingen van de belemmeringen voor vrouwen. Zo wordt seksegerichte socialisatie door iedereen als belangrijkste oorzaak van de geringe participatie van vrouwen aangewezen, met als goede tweede de mannelijke politieke cultuur.

Na de overzichten volgen twee hoofdstukken waarin respectievelijk aan de orde komt de besproken literatuur als deel van het politikologies vakgebied en de bruikbaarheid ervan voor de feministiese strategiediskussie. Tenslotte worden korte samenvattingen van de gekozen boeken en artikelen gegeven.

De auteurs wijzen er zelf op dat het bekleeden van politieke functies nog weinig zegt over de reële politieke macht van vrouwen en dat opheffen van de ondervertegenwoordiging van vrouwen nog niet automatisch de realisering van vrouwenbelangen teweegbrengt. Volgens hen zou bijvoorbeeld ook aandacht besteed moeten worden aan de machtsverschillen tussen mannen en vrouwen binnen de partijen; het is immers goed mogelijk dat vrouwen daar op achterbankjes terecht komen en dus nog geen invloed uitoefenen. De auteurs formuleren hun kritiese kanttekeningen niettemin uitsluitend binnen het kader van het onwrikbare uitgangspunt dat het aantal vrouwen dat politieke functies bekleedt, groter moet worden.

In hoofdstuk vijf wordt vervolgens voor de systeemtheorie binnen de politikologie gekozen om vrouwen en politieke macht te bestuderen. Dit is wat verwonderlijk omdat deze richting niet direkt kan bogen op een verklarende waarde als het gaat om maatschappelijke tegenstellingen, waaronder die van de seksen. De systeemanalyse beschrijft politiek als een gefaseerd model van besluitvorming. In het trendrapport leidt dit tot de weinig opmerkelijke konklusies dat het in de inputfase van dit model kan helpen als vrouwen georganiseerd zijn en dat in de fase waarin politieke eisen worden omgezet in beleid, de aanwezigheid van vrouwelijke politici van belang kan zijn voor het realiseren van vrouweneisen. Politiek is hier een probleem van kwantitatieve participatie; de oplossing is het vergroten van het aantal vrouwen – niet eens: feministen – in de politiek. Een benadering die noodzakelijkerwijs nogal snel is uitgeput, als niet de rol van de politiek zelf in het tot stand komen van die geringe participatie wordt betrokken. De bezorgdheid die in het trendrapport vervolgens wordt uitgesproken over de weinige mogelijkheden voor vrouwen aan het traditioneel politikologies onderzoek deel te nemen lijkt mij dan ook volkomen ongegrond, gezien het aantal open deuren dat deze benadering oplevert.

Het verschil in opvattingen tussen de twee schrijfsters en de werkverdeling, waarbij Leijenaar de nederlandse literatuur en het politikologies kader voor haar rekening nam en Saharso de buitenlandse literatuur en het feministies perspectief, leidt tot een merkwaardige konklusie. In het zesde hoofdstuk wordt namelijk de hele invalshoek nogal gerelativeerd. Dit soort machtsvorming wordt hier geplaatst als slechts één van de strategiese opvattingen binnen het feminisme, en er wordt voorzichtig gesteld dat de steeds weer aangehaalde verklaring van de sekse-socialisatie wellicht grotendeels door de politiek zelf wordt geproduceerd. Het is

bijzonder jammer dat de kritiek niet tot uitgangspunt van de literatuurkeuze is gemaakt.

De helft als minderheid is het verslag van een onderzoek in opdracht van het Ministerie van Binnenlandse zaken, naar de redenen voor het geringe aantal vrouwen in politieke functies. De onderzoekers hielden 1387 enquêtes onder mannelijke en vrouwelijke politici op gemeentelijk en provinciaal nivo, maakten interviews met ruim honderd van de vrouwen en verwerkten al bestaande onderzoeken in hun verslag. Het levert 185 bladzijden vol cijfers en tabellen op. Dit soort onderzoek bevredigt een zeker soort weetgierigheid: voor je het weet zit je ijverig tabellen te vergelijken, constateer je enthousiast onjuiste interpretaties, kijk je of de VVD nu meer vrouwen heeft of minder dan de andere, en of ook CDA-vrouwen op mannen kankeren. Je zou kunnen zeggen dat het de kruiswoordpuzzel van de politiek vormt; al snel weet je weer dat je politiek toch liever als een goede detective leest.

We lezen dat, naar de mening van de geïnterviewde vrouwen, sekse-socialisatie (45%), huishoudelijke en gezinsplichten (69%), minder opleiding en beroepservaring in vergelijking met mannen (43%), gebrek aan politieke interesse of zelfvertrouwen en gebrek aan ambitie (30%), evenals tegenwerking door mannen (50%) en de bestaande politieke cultuur (57%) belemmeringen zijn voor vrouwen zich in de politiek te storten.

Het onderzoek voorziet verder in cijfers over de specifieke belemmeringen voor het doorstromen naar een hogere functie, de lengte van het partijlidmaatschap van mannelijke en vrouwelijke politici, de aard van hun nevenactiviteiten, sociale omgang tussen de seksen in politiek verband en de deelname aan informele circuits. Voor een aantal gegevens geldt dat het ongetwijfeld van nut is ze ter beschikking te hebben, maar

de meeste vormen toch een herhaling van overbekende informatie.

Een enkele maal treffen we nogal ongefundeerde uitspraken aan in het rapport. Zo zou de huidige rekrutering voor kandidatenlijsten in het CDA volgens de zogenaamde 'bloedgroepen' een extra handicap zijn voor vrouwen. Naast deskundig moeten ze nu immers ook nog van de juiste partij-komaf zijn. Een diskutabele uitspraak als we bedenken dat de afschaffing van het bloedgroepenprincipe volgens velen een rechtse meerderheid in het CDA in de kaart zal spelen en een bedreiging vormt voor de progressievere vleugels. Of moeten we die uitspraak zien in het licht van het gegeven dat het de protestants-christelijke zuil is, die de minste vrouwen in de politiek oplevert? Moeten we een katholieke dominantie verwelkomen omdat dat meer vrouwen oplevert? Een ondergeschikt detail van het onderzoek, maar het illustreert wel dat gedrevenheid meer vrouwen hoog in de partijen te krijgen, een nogal a-politieke uitwerking kan krijgen. De vraag bij dit soort onderzoek blijft of meer vrouwen in de politiek in zijn algemeenheid eigenlijk wel als feministiese eis kan gelden.

Het is verbazend dat voor de bestudering van het onderzoek 'vrouwen en politiek' zo duidelijk teruggegrepen wordt op de opvatting van politiek als participatie-probleem. Dat geldt niet alleen voor deze twee publikaties. In een overzichtsartikel in *Lover* van september 1983 werd een dergelijk uitgangspunt gekozen en werden grotendeels dezelfde boeken behandeld als in het trendrapport. En op de studiedag in december 1983 over vrouwen in politieke functies van – alweer – het ministerie van Binnenlandse Zaken, kon het onderwerp ook weer breed worden uitgemeten.

De vraag rijst wat vrouwenstudies aan inzicht in politiek wint met behulp van een systeemanalytische aanpak. Vragen naar de geschiedenis van de politieke mobilisatie van

vrouwen en de invloed van de politiek op sekseverhoudingen kunnen er niet in gesteld worden. Het trendrapport beperkt zich tot een soort seksismekritiek op de 'amerikaanse' politikologie. Het was echter vooral de kritiek op het *objekt* van deze politikologie die het überhaupt mogelijk maakte vrouwenstudies binnen het vakgebied te denken.

Vrouwen zochten aansluiting bij een andere invulling van het begrip politiek, en vonden aanknopingspunten in onderwerpen als de sekse-politiek van de welvaartsstaat, organisatiegeschiedenis en de studie van politieke ideologieën. Het is jammer dat het trendrapport ervoor koos deze ontwikkelingen níet in kaart te brengen en daardoor helaas een nogal saai beeld van de politikologie weet op te roepen.

Agnes Sommer

Rosalind Coward, *Female desire. Women's sexuality today*. Londen (Paladin Books) 1984. 253 blz. f 19,20.

'Wij' en de damespop

Rosalind Coward geniet een groeiende bekendheid en vrouwelijke seksualiteit staat nog immer in de belangstelling. *Female desire* (vrouwelijk verlangen) zou volgens de inleiding vooral over plezier gaan. Redenen genoeg om het boek te bespreken.

Plezier is wat 'de samenleving' aan vrouwen belooft – als we afvallen, als we prachtig koken, als we iets nieuws kopen. Dat plezier, dat aan vrouwen wordt toegeschreven, is seksualiteit. En dat wat maakt dat wij op dit aanbod ingaan, wordt omschreven met vrouwelijk verlangen, een drift (*drive*). Een oorspronkelijke vrouwelijke drift? Nee. Ook dat verlangen is een sociaal konstrukt, een veelheid van aan vrouwen toegeschreven

verlangens. Het plezier past zo dus altijd op het verlangen, beiden worden als komplement van elkaar geproduceerd. Nu gaat het Coward niet om iedere produktie van plezier, maar om een die specifiek is voor onze maatschappij, om kommercieel plezier, of meer, om populair plezier. Daar valt een heleboel onder. Coward heeft een willekeurige (?) greep uit het aanbod gedaan en gerangschikt onder de noemers: de blik, de mond, de stem, het verhaal en het instinkt. Delen waaraan we plezier kunnen beleven dus. Hoewel, instinkt? Hoewel, plezier?

Soms is het instruktief een boek bij het eind te vatten, te beginnen bij de ontknoping. Dit boek eindigt met 'En verlangen...', een kleine bloemlezing van citaten van onder meer Lacan, Kristeva, Foucault, Freud, Barthes en Irigaray over sekse, seksualiteit en verlangen. Wat doen deze geleerden achter essays over populair plezier? Zijn het de bronnen van akademies plezier die vanaf deze plaats commentaar leveren? De getuigen van Coward, die in de essays het populaire plezier van commentaar voorziet?

Het pretpakket van *Female Desire* is populair en sexy: van het vrouwelijk figuur, de blik van het fotomodel op de cover van de *Cosmopolitan*, de pornografie van de etenswaren, de Lieve Lita, de Lady Di tot aan de natuurfilm met onvermijdelijke kopulatiescènes en het mannenlichaam. Elk deel van het boek omvat een aantal essays die ieder weer een van deze genres bespreken. Deze essays zijn zelf ook te verdelen in genres: soms wordt Barthes gevolgd, soms Freud, en ook andere invloeden zijn traceerbaar. Elementen uit literatuurgeschiedenis, verteltheorie, psychoanalyse en filmtheorie worden op aangename wijze ingevoegd om het betreffende genre te verhelderen. In de inleiding zegt de auteur dat het 'vrouwelijk plezier' dat ze beschrijft vaak haar eigen plezier is – dat ze dus zichzelf analyseert. Dat exhibitionistisch plezier is soms onthullend en zorgt daarmee

ook voor de leespret. Het meest fascinerend vond ik wel de stukken over voedsel en over mannenlichamen.

De analyse van de seksuele snoepideologie (*sweetheart* enz.) leidt echter tot uitspraken als deze: 'voedsel-koosnaampjes hebben bepaalde koppelingen gemaakt die de ideologie van een door mannen gedomineerde samenleving reflekteren. Want op suiker gebaseerde voedingsmiddelen zijn nooit in ons dieet opgenomen. 'Zoetigheid is luxe, blijk van welstand en macht. Voeding, bezit, onnodige luxe. Met een verbijsterende precisie maakt onze taal koppelingen tussen de attitudes die vrouwen in deze maatschappij onder heerschappij van mannen plaatsen.' (p. 91) De damespop als kryptogram waarbij een deel van de oplossing al gegeven is?

Het essay over mannenlichamen is ook heel onthullend. Namens ons blijkt Coward mannenlichamen tamelijk afstotend te vinden, een beetje vies zelfs. 'Ik moet een vrouw het draadhaar nog horen prijzen dat uit een nauw dichtgeknoopt spijkerhemd steekt. En druipende snorren en dikke spieren schijnen beter in staat afschuw dan verlangen op te wekken.' (p. 230) Geen verschil van mening over de Camelreklame mogelijk?

Die onaantrekkelijkheid van mannen past in het concept dat het de definiëring van vrouwelijke seksualiteit is die vrouwen op hun (eenduidige) plaats houdt. 'Ergens weten mannen precies dat ze door vrouwen de esthetiese sekse te laten blijven, ze vrouwen ook de onderdrukte sekse laten blijven.' (p. 229) Coward beschrijft de damespop dus op de eerste plaats als een (gevaarlijke) mythe, waarbij ze afziet van verschillen tussen en binnen de genres. In feite komt het er op neer dat er maar één eenduidige vrouwelijke positie wordt geproduceerd – waartegenover de eveneens eenduidige werkelijkheid gesteld wordt.

In de introductie herneemt Coward de konklusie van *Patriarchal Precedents*: vrouwen worden tegenwoordig gedefinieerd

door hun seksualiteit.¹ Zij is van mening dat de ideologie (kulturele definities van vrouwelijke seksualiteit) de plaats heeft ingenomen van kerk, staat en gezin in de controle van vrouwen. Achter deze definities vermoedt ze niet een ware (vrouwelijke) seksualiteit, maar eerder een sociaal-ekonomiese realiteit. Ze laat ons zien dat de mooie plaatjes van slanke vrouwen, prachtige slagroomtaarten en perfecte interieurs iets verbergen. Juist ja: het werk van vrouwen en de verantwoordelijkheid van vrouwen voor de toekomst, de kommunikatie en de zorg (p. 15). Een anti-seksuele theorie dus. 'Uiteindelijk was ik niet overtuigd dat het geboden plezier, de beloften of de definities adequaat waren. Zoveel beloften vertellen ons dat vrouwen er op vooruit kunnen gaan zonder enige belangrijke sociale verandering. Dat geloof ik niet.' (p. 15) En de lezeres mag dat ook niet geloven. Ieder essay eindigt met de boodschap dat het allemaal niet zo mooi is als de plaatjes ons willen doen geloven. Dat het allemaal ideologie is, een vervalsing van de werkelijkheid, die door Coward voor ons ontmaskerd wordt.

Toch is er een heleboel plezier aan dit boek te beleven. Al is het alleen maar door als een voyeur te kijken naar wat Coward namens 'ons' plezierig vindt. De stijl van ontmaskering levert dubbel plezier: dat van de provocerende 'slechte' verleidingen waarvan tóch genoten kan worden, en dat van de waarheid waarmee vervolgens genadeloos wordt toegeslagen. Die waarheid moet natuurlijk wel ergens op gebaseerd worden, het mag geen subjektief oordeel zijn. Vandaar het veelvuldig gebruik van 'wij' en 'ons'. Het oordeel wordt namens ons, vrouwen, geveld.

Maar wie zijn 'wij'? Degene waarmee Coward zich identificeert, uit wiens naam ze de lezers met 'wij' aanspreekt en wier verlangen ze blootlegt, is niet de gestudeerde feministe. 'Wij' lijken nog het meest op, u

raadt het al, de huisvrouw. Met deze zet worden twee vervaarlijke vliegen gevangen: enerzijds wordt de verleiding van de soap-opera en de trimkursus bezworen. Anderzijds wordt er een gemeenschappelijkheid gekreëerd die het boek (en wie weet wat nog meer) bijeenhoudt.

'Het is zeer interessant te zien hoe vrouwen reageren op mannelijke fantasieën. Over het algemeen haken we af, gaan door met de strijkwas terwijl de kerels over de daken scheuren.' Daarna volgt de uitleg: 'Openbare fantasieën spiegelen ons een model voor van de wijze waarop preokkupaties die de kern vormen van de algemene vorm die mannelijkheid en vrouwelijkheid in onze maatschappij aannemen, verbeeld en bevredigd worden.' En hoe ziet die algemene vorm eruit? 'Openbaar gesanktioneerde fantasieën bevestigen de macht van mannen, de onderdrukking van vrouwen.' (p. 203) Dat lijkt weinig perspectief te bieden, en nog minder te verklaren waar 'we' dan toch plezier aan beleven. Maar gelukkig is er ook in een ontsnapingsplan voorzien: op individueel nivo kan een vrouw ook een mannelijke positie innemen door bijvoorbeeld machtsfantasieën te koesteren: 'In het privé-leven van de geest is niets zeker, staat niets vast'. Dat lijkt me een geringe troost: in deze optiek blijft een vrouw toch een vrouw, biologies en sociaal geketend aan de algemeen-kulturele inhoud daarvan, ook al heeft ze in haar fantasie haar meneer aan een honderiempje lopen.

In het laatste essay, waarin het populaire concept van het instinkt bestreden wordt, legt Coward nog eens uit hoe dat zit: er zijn biologies verschillende seksen, hetgeen echter niets zegt over de sociale verschillen tussen mannen en vrouwen. Mannen en vrouwen zijn verschillende sociale groepen die in een ongelijke verhouding tot de middelen van bestaan verkeren. Vanwege die ongelijkheid zijn sekseverhoudingen doordrenkt met betekenis van overheersing en

onderdrukking. Instinkt is dus een ideologie die deze verhouding legitimeert en reproduceert en dat geldt ook voor het idee dat vrouwen de reproductieve sekse zijn. Coward heeft hier een opmerkelijke variant op bedacht, namelijk dat mannen eigenlijk de reproductieve sekse zijn. Vrouwen baren weliswaar, maar kunnen ongelimiteerd orgasmeren zonder dat haar direkt een kind van komt. Mannelijke seksualiteit daarentegen gaat onvermijdelijk gepaard met 'enig zichtbaar bewijs van hun reproductieve capaciteit' (p. 241). Het lijkt hier nu toch echt over biologiese mannen en vrouwen te gaan en over een biologiese seksualiteit, terwijl we toch begrepen hadden dat seksualiteit niet in het wild te betrappen is, dat wil zeggen, altijd kultureel bemiddeld is. Een biologiestiese redenering omdraaien geeft nog geen scherper beeld van de zaak; de vanzelfsprekende koppeling van seksualiteit, zaad en voortplanting lijkt me net zo onvruchtbaar als het argument dat Coward wil bestrijden, namelijk dat vrouwen van nature reproductief (en moederlijk, huiselijk, zorgzaam, enzovoort) zijn. Bovendien blijken de sociale mannen en vrouwen dus wel degelijk samen te vallen met de biologiese, dus anatomie met bestemming.

Vandaar misschien dat Coward met zoveel zekerheid kan schrijven over de onderdrukkingsverhouding tussen mannen en vrouwen die (bovendien? nog eens?) in allerlei kulturele definities van seksualiteit en sekse zijn neerslag vindt. Dat gaat zo: er zijn algemene kulturele grootheden van mannelijkheid en vrouwelijkheid die gerepresenteerd worden in veelsoortige konstrukties. (Zijn er nu twee of veel?) De vrouwelijke seksualiteiten en verlangens waar in de essays verslag van wordt gedaan, komen eigenlijk neer op meer van hetzelfde: vrouwenonderdrukking. Dat wil zeggen: zij vormen een weerspiegeling (waar of vals) van het feit dat mannen de arbeid en reproductieve capaciteit van vrouwen

beheersen. We hebben dus te doen met een eenvoudig basis-bovenbouw model, waarin het begrip klasse is vervangen door sekse en de laatste zowel een biologiese als een sociale categorie is. Dit alles heeft volgens mij even weinig met plezier als met de franse dames en heren van het laatste hoofdstuk te maken.

In de inleiding zegt Coward over zichzelf en 'ons': 'Nette meisjes genieten van wat hen gegeven wordt, maar wat hen gegeven wordt zou wel eens niet altijd goed voor hen kunnen zijn.' (p. 14) Misschien zou ze niet steeds als een goede moeder ons het goede moeten geven, en is er voor een minder net meisje meer plezier en minder eenduidigheid.

Noot

1. Rosalind Coward, *Patriarchal Precedents. Sexuality and social relations*. Londen/Boston (Routledge & Kegan Paul) 1983.

Freda Dröes

Vrouwen in de geschiedenis van het christendom. Jaarboek voor vrouwen-geschiedenis 1983. Nijmegen (SUN) 1983, 157 blz. f 18,50

Het vierde jaarboek voor vrouwen-geschiedenis wijkt belangrijk af van de vorige jaarboeken: de omvang is aanzienlijk teruggebracht en het aanbod bestaat deze keer niet uit een tiental artikelen over uiteenlopende onderwerpen maar uit vier artikelen rond één thema. Dit nieuwe redactiebeleid betekent niet dat de oude doelstelling – het bekendheid geven aan werkstukken en skripties in vrouwengeschiedenis – wordt losgelaten. De redactie is van plan ook verzamelbundels te blijven samenstellen.

Dit jaarboek *Vrouwen in de geschiedenis van het christendom* wordt in een korte inleiding geplaatst binnen het redactiebeleid van de afgelopen drie jaar. Het is verrassend

te zien hoe systematies plaats is ingeruimd voor dit onderwerp. Mede geleid door het theoreties inzicht van Rosaldo, dat in het derde jaarboek uitvoerig aan de orde is geweest, laat de redactie het begrip vrouwen-onderdrukking als onderzoekingsang achter zich. Niet de vraag in hoeverre het christendom voor de vrouw ten goede of ten kwade heeft uitgewerkt staat centraal, maar de *aktiviteiten* die vrouwen binnen de kaders van de christelijke kerk en godsdienst ontplooiden.

Het jaarboek opent met een artikel van Jan Willem Drijvers over *Clarissimae Feminae en de christelijke ascese. De vrouwelijke volgelingen van Hieronymus*. Drijvers beschrijft aan de hand van de brieven van Hieronymus een aantal vrouwen uit de senatorenstand in Rome die zich bekeerden tot een ascetische levenswijze. Dit is een veelvuldig onderzocht onderwerp wat echter niet blijkt uit de summere literatuurverwijzing. Zo vermeldt Drijvers niet dat deze brieven van Hieronymus al in 1941 in het nederlands zijn vertaald en ingeleid door Elisabeth Antoni. Bij een zo'n veelbesproken onderwerp is de vraagstelling en de analyse van het grootste belang. Drijvers vraagt naar de reden van de bekering van deze vrouwen tot een ascetische levenswijze, de reactie van hun standgenoten op deze ommezwaai, de invloed die ze gehad hebben op de verdere verbreiding van het christendom, hun invloed binnen de kerk en de navolging die ze gekregen hebben. Dit zijn stuk voor stuk vragen die in de reeds bekende literatuur terug te vinden zijn. Zijn analyses zijn niet scherp. Zo gaat Drijvers in de titel van zijn artikel al voorbij aan het gegeven dat de belangrijkste senatorvrouw, Marcella, zich al vóór het contact met Hieronymus bekeerd had tot een ascetische levenswijze en een groep vrouwen om zich heen verzameld had.

De aantrekkelijkheid van de ascetische levenswijze verklaart Drijvers uitsluitend uit de volgende vier redenen: het vermijden van

het risico van een zwangerschap, het vermijden van de last van een huishouding, de intellectuele voldoening van bijbellezing en de verhoging van status door maagdelijkheid en celibatair leven. Hij gaat zonder dit ter sprake te brengen voorbij aan de godsdienstige motieven die deze vrouwen ook ongetwijfeld gehad zullen hebben. Deze motieven zouden onderdeel van een analyse behoren te zijn. Overigens: de vulgaat is niet de latijnse vertaling van het Nieuwe Testament (p. 19) maar van de hele bijbel.

Het artikel van Maaïke van Rossum met als titel *De poort in de muur. Vrouwenkloosters onder de regel van Caesarius* geeft een tamelijk onbekend stukje geschiedenis en is analytisch veel sterker. Het behandelt de *Regula Virginum*, de maagdenregel, die Caesarius, bisschop van Arles, in 534 schreef voor het vrouwenklooster St. Jean in deze stad. Koningin Radegonde introduceerde deze Regel in 544 in het door haar gestichte klooster Ste. Croix in Poitiers. Na haar dood ontstond een machtsstrijd tussen de abdis en enkele kloosterlingen van koninklijke bloede, waarbij de *clausura activa*, het levenslange uitgangsverbod, met voeten getreden werd. Gewapenderhand werd tenslotte de orde in het klooster hersteld.

Vanuit dit spannende verhaal laat Van Rossum een aantal lijnen zien. De twee kloosters die zij behandelt zijn de eerste kloosters waar de *clausura activa*, de levenslange afsluiting van de wereld, zo strikt is toegepast. Vóór die tijd leefden religieuze vrouwen uitsluitend *in seculo*, in de wereld, dat wil zeggen zelfstandig of in de bescherming van hun familie. Ze behielden hun bezittingen en hun sociale status bleef onaangetast. De positie van deze vrouwen binnen de kerk was nog niet helder omljnd. Ze ontglipten in zekere mate aan de richtlijnen van de kerk. Uit de toeloop op dergelijke kloosters is op te maken dat zij in een behoefte van vrouwen zelf voorzagen. Maar het gaat Van Rossum te ver om met

Suzanne Wemple Caesarius te typeren als 'onbetwist voorvechter van een heroïes vrouwelijk ascetendom'. Zij ziet in de Regel veeleer een middel om religieuzen te bundelen en ideologies te organiseren. Hoewel de Regel in zijn eigen tijd een alternatief vormde, leidde deze na verloop van tijd tot een beperking van de keuzemogelijkheden voor vrouwen. In de negende eeuw leefden religieuzen alleen nog maar in kloosters.

In het tweede deel van het artikel analyseert Van Rossum hoe er binnen één kontekst, het klooster Ste. Croix in Poitiers, door twee verschillende vrouwen, Radegonde en Clothilde, omgegaan wordt met de Regel. Zij laat zien hoe Clothilde, door haar mogelijkheden verkeerd in te schatten, een onjuiste strategie ontwikkelt en het onderspit delft en hoe Radegonde manoeuvrerend tussen Regel, koningen, bisschoppen en haar eigen ambities tot een evenwichtig compromis komt.

Het derde artikel, Sherrein Marshall Wyntjes, *Vrouwen en godsdienstkeuze*, speelt in de tijd van de Reformatie in de toenmalige Nederlanden. Met de komst van de Reformatie was het mogelijk te kiezen tussen verschillende godsdiensten: katholicisme, lutheranisme, calvinisme of de radicale wederdopersbeweging. In het artikel wordt een cesuur gelegd in de tijd voor de Opstand van 1568 en de tijd erna. Met het begin van de Opstand tegen het katholieke Spanje raakten religieuze en politieke keuzen vermengd. Uit verslagen van de verhoren voor de Raad van Beroerte van Alva blijkt dat naast vrouwen die veroordeeld werden omdat zij gereformeerde predikanten steunden, ook vrouwen veroordeeld werden op grond van politieke keuzen, waarbij slechts terloops melding gemaakt wordt van bekering tot het gereformeerde geloof. Na 1572 veranderde de loop van de Opstand. Een deel van de Nederlanden kwam onder protestants landsbestuur. Was vóór 1592 de actieve keuze van vrouwen tot het

protestantisme opmerkelijk, na die tijd is het de actieve keuze van vrouwen tot het katholieke geloof die opvalt. Maar in beide perioden zijn er ook vrouwen te vinden die bewust kozen voor de dan heersende godsdienst. Aan het einde van de zestiende eeuw lagen de religieuze keuzemogelijkheden veel vaster.

In dit verband wordt gewezen op het instituut van de klopjes, ongehuwde vrouwen die godsdienstondericht gaven. Wyntjes laat duidelijk zien dat vrouwen verschillende keuzen maakten inzake de godsdienst en hoe hun keuze doorwerkt op familie en bekenden. Zij beschrijft vooral vrouwen die ten opzichte van de dan heersende godsdienst een tegenovergestelde keuze doen. Haar konklusie dat de vrouwen die zij onderzocht heeft een actieve keuze deden, verheldert dan ook weinig, omdat dit juist het uitgangspunt van dit onderzoek was.

Het vierde en laatste artikel is van Els Kloek en heeft als titel *De Reformatie als thema van vrouwengeschiedenis. Een historiese debat over goed en kwaad*. In dit uitvoerige artikel staat de historiografie over 'vrouwen en Reformatie' centraal. De besproken literatuur van auteurs als Roberta Hamilton, Jane Douglass, Joyce Irwin, Miriam Chrisman, Suzan Karantnunn, Nathalie Davis, Kathleen Davies en anderen wordt thematisch behandeld. In het eerste deel geeft Kloek de geschiedschrijving van de nieuwe denkwereld van de Hervorming en diens betekenis voor de positie van vrouwen. In het tweede deel staat het onderzoek naar de feitelijke rol van vrouwen in de hervormingsbewegingen centraal. De Hervorming wordt in overzichtsstudies meestal positief – zij het genuanceerd – beoordeeld vanwege twee zaken: de nieuwe huwelijksmoraal, met de nadruk op de wederzijdse echtelijke liefde, en het nieuwe concept van de gelijkheid van alle gelovigen. De laatste jaren zijn er nogal wat 'case-studies' gepubliceerd waarin ook andere ontwikkelingen naar voren komen. Zo wordt

binnen de nieuwe huwelijksmoraal het ideale gezin omschreven in termen van de ideale huisvrouw. Het effect van een dergelijke waardering wordt in verband met de emancipatie van vrouwen tot op heden verschillend beoordeeld. Het zijn vooral mannelijke auteurs als James Anderson en Roland Bainton, die het beeld hebben opgeroepen dat de Hervorming een speciale aantrekkingskracht zou hebben gehad op vrouwen. Hun bewijs bestaat uit de beschrijving van actieve vrouwen binnen de Hervorming. Kloek laat terecht zien dat dit bewijs onhoudbaar is. Er zijn in alle tijden en binnen de verschillende kerken altijd actieve vrouwen geweest. Binnen de Hervorming zijn er drie categorieën actieve vrouwen te onderscheiden: adellijke en geletterde dames; profetessen, prediksters en martelaressen; en tenslotte predikantsvrouwen.

Samenvattend konkludeert Kloek dat de vraag naar de betekenis van de Reformatie als winst- of verliespunt voor vrouwen een onvruchtbaar uitgangspunt is voor onderzoek, omdat die vraag niet bevredigend op te lossen is. In plaats van simpelweg de kwestie van de mate van vrouwenonderdrukking te stellen lijkt de vraag naar de wijze waarop theologen de ongelijkheid van de seksen hebben gedacht, de mate waarin de gelovigen voor deze denkbeelden ontvankelijk zijn geweest en de verschijningsvormen van de structuur van ongelijkheid, meer perspectief te bieden voor verder onderzoek.

Dit vierde jaarboek biedt goede voorbeelden van onderzoek naar de rol van vrouwen in de geschiedenis van het christendom. Wel maakt dit themanummer de indruk te zijn samengesteld op grond van het toevallig beschikbare en toevallig bekende materiaal. De beperking tot onderwerpen uit de vierde, zesde en zestiende eeuw wordt niet verantwoord. Er ontbreekt een inleiding op de stand van zaken binnen het onderzoek naar vrouwen en christendom, hetgeen voor

een themanummer geen overbodige luxe is. Een van de interessante ontwikkelingen binnen Nederland, het onderzoek naar christelijke vrouwenorganisaties in de twintigste eeuw, ontbreekt. Ondanks deze kritiekpunten is dit vierde jaarboek wat betreft de invalshoek een duidelijke aanwinst.

FOUCAULT 2

Michel Foucault
HET
GEBRUIK
VAN DE
LUST

Geschiedenis
van de
seksualiteit
2

SUN

Dit tweede deel, *Het gebruik van de lust*, heeft tot onderwerp het Griekenland van de vierde eeuw voor Christus, een tijd waarin de ervaring van de seksualiteit nog niet was belast door het christendom met zijn experiment van vlees en zonde. Het juist gebruik van de lust stoelt voor de Grieken op zelfbeheersing, op beteugeling van de hartstocht, op een levenskunst die een soevereiniteit van zichzelf mogelijk maakt. In een juist gebruik van de lust komt de wijsheid tot uiting, de vrucht van een praktijk die er op uit is het eigen leven te stileren tot schoonheid.

In de boekhandel
256 blz.

ISBN 90 6168 229 0

Prijs f34.50 / BF 690

Uitgeverij SUN

Bijleveldsingel 9, 6521 AM Nijmegen

Telefoon (080) 22 17 00

VERSCHENEN

Verslag van een bijeenkomst

Joke 't Hart

Verslag van de conferentie *Feminisme en filosofie: tussen sociale en natuurwetenschappen*. Leusden, 19 en 20 mei 1984.

Op de vijfde conferentie 'feminisme en filosofie' waren zowel sociaal- als natuurwetenschappers als filosofes bijeen om zich te verdiepen in het thema 'tussen sociale en natuurwetenschappen'. Op de vorige conferentie stond de vraag centraal in hoeverre het lichaam/de biologie/de natuur van de vrouw bepalend is voor een vrouwelijke identiteit. De discussie lag op het vlak biologies-essentialisme/sociaal-konstruktivisme. Het was duidelijk niet de bedoeling op deze conferentie de discussie over het biologische en het sociale te voeren in termen van al of niet biologisch bepaald zijn van (vrouwelijk) gedrag, maar meer in termen van de relatie tussen de mens (vrouw/man) en de natuurlijke wereld in het algemeen en de natuur van de mens in het bijzonder. Vragen als, hoe is deze relatie tot nu toe in de wetenschap(sfilosofie) gethematiseerd, welke vooronderstellingen hebben meegespeeld in een dergelijke thematisering en wat is het effect van het op seksisme kritiseren van aldus geproduceerde kennis, leidden al gauw tot de vraag: 'Is het mogelijk en wenselijk een feministische wetenschap te ontwikkelen, die mogelijk de relatie tussen mens (vrouw/man) en natuur

anders thematiseert?' Deze vraag kwam in de loop van de conferentie steeds meer centraal te staan.

Een probleem bij deze vraag is de huidige splitsing van de wetenschap in disciplines, waarbij de verschillende disciplines verschillen in object van onderzoek. Zo heeft de sociale wetenschap de mens als object van studie, met als gevolg dat de nadruk ligt op de mens die zich onderscheidt van de natuur. De natuurwetenschap heeft de natuur als object van studie, maar sluit in haar conceptie over de natuur over het algemeen de mens hier buiten. Deze plaatsing van de mens buiten de natuur heeft tot gevolg dat de natuur – die door de mens wordt bestudeerd – wordt beheerst en uitgebuit. Willen we nu de vraag naar een feministische wetenschap stellen, die de relatie tussen de mens (vrouw/man) anders thematiseert, dan is een interdisciplinaire samenwerking noodzakelijk, bij welke samenwerking juist ook filosofes niet kunnen ontbreken.

Aan de invulling van de vraag hoe de andere thematisering van de relatie tussen mens en natuur eruit ziet, gaat de ruimere vraag vooraf: wat is feministische wetenschap en hoe ziet deze eruit? In alle discussies op deze conferentie stond de kritiek op het standaardbeeld van de wetenschap centraal en dan met name de kritiek op de grondslagen van de wetenschap: bestaat objectieve en waarde vrije wetenschap? Een vaker gevoerde discussie met de bekende ambivalenties rond behoefte aan een soort objectieve kennis van de werkelijkheid versus angst voor verval in relativisme bij het laten vallen van objectiviteit als grondslag van wetenschap. Nieuw is het echter voor vrouwenstudies om deze vragen ook voor de natuurwetenschap te stellen.

Saskia Evers en Ellen van Oost, vrouwenstudies medewerksters aan de TH-Twente, gaven in hun inleiding aan dat niet alleen de ontwikkeling, maar ook de inhoud van de natuurwetenschap bepaald wordt door sociale

en psychologische factoren, waardoor er ook binnen de natuurwetenschap verschillende theorieën bestaan en waardoor ook voor de natuurwetenschap geldt dat de onderzoeks-thema's een reflectie vormen van maatschappelijke gebeurtenissen. Met andere woorden, ook voor de natuurwetenschappen gaat de pretentie van objectiviteit en waarde vrijheid niet op.

Jacqueline Cramer, medewerkster wetenschapsdynamika aan de UvA, die een werkgroep leidde over feminisme en ecologie, nam in deze discussie gedeeltelijk een ander standpunt in. Ze onderschrijft de mening dat bij de vraagstelling van een onderzoek en bij de interpretatie van de resultaten van dat onderzoek subjektieve waarden een rol kunnen spelen, maar ze is van mening dat dit niet inhoudt dat ecologie een normatieve wetenschap is. Ze deed verslag van haar eigen onderzoek naar het al of niet normatief hanteren van basisbegrippen in de ecologie. Ze komt daarbij tot de konklusie dat bijvoorbeeld het begrip stabiliteit in de ecologie op een niet-normatieve manier wordt gebruikt: een stabiel ecosysteem is een ecosysteem dat in evenwicht is en dat zich in een klimaxsituatie bevindt, waarbij de begrippen evenwicht en klimaxsituatie zijn uit te drukken in aantallen en dichtheden van soorten. Zo kun je in ecologische termen zowel een bos als een woestijn een stabiel systeem noemen; volgens haar horen dergelijke begrippen als stabiliteit tot de niet-normatieve kern van de ecologie.

Trees Mom, medewerkster vrouwenstudies filosofie aan de UvA, opponeerde hiertegen dat het er in deze discussie niet om gaat of je vindt dat waarden een rol horen te spelen in de wetenschap (waarden spelen sowieso een rol); het gaat om de vraag op welke manier waarden een rol dienen te spelen in de wetenschap. Zij vindt dat waarden expliciet gemaakt moeten worden waarna ze vervolgens ter discussie kunnen staan.

Er werd op de conferentie niet alleen

gediskussieerd over de vraag of waarden een rol horen te spelen in de wetenschap, maar ook over de vraag of en welke waarden dan daadwerkelijk een rol spelen in de (natuur)-wetenschap. Zo werd er in de werkgroep over seksismekritiek op onderzoek naar sekseverschillen, waarvoor ik een inleiding hield, gepraat over het doorwerken van seksistische vooronderstellingen in (biologies) onderzoek: welke vooronderstellingen zijn dat, hoe gebeurt dit en wat is het nut van het leveren van seksismekritiek op dit soort onderzoek?

Aan het slot van de conferentie spitste de discussie zich toe op de vraag of we nu al moeten spreken van een feministiese wetenschap of slechts van een (verzameling) kritiek op de huidige wetenschap. Het bleek een strategiese discussie. Sommigen stonden de strategie voor om alle pogingen van vrouwen in de richting van de wens om de bestaande wetenschap te veranderen, als feministiese wetenschap te bestempelen. De argumentatie hierbij was dat het sterker is in onderhandelingen in verband met vrouwenstudiesactiviteiten aan de universiteiten: als we spreken van een feministiese wetenschap, bestaat ze ook. Anderen kozen voor de strategie om nu nog slechts te spreken van feministiese wetenschapskritiek. Zij redeneren dat op deze manier de onderhandelingspositie voor vrouwenstudies op de universiteiten beter is dan wanneer we nu reeds spreken van een feministiese wetenschapskritiek, op een moment dat het paradigma hiervan nog niet volledig is uitgekristalliseerd.

Achteraf gezien werden op deze conferentie de meeste discussies gevoerd over de vraag wat is feministiese wetenschap- (skritiek), waarbij voor de vraag – zoals aan het begin gesteld – of het mogelijk en wenselijk is een feministiese wetenschap te ontwikkelen die mogelijk de relatie tussen mens (vrouw/man) en de natuur anders thematiseert, (te) weinig tijd overbleef.

Gegevens over de auteurs

Monika Abicht-Triest (1941) is in het bezit van het licentiaat klassieke filologie (Rijksuniversiteit Gent) en het doctoraat sociologie (University of Cincinnati, Ohi, VS). Zij is werkzaam als lerares Sociologie bij de Arbeidershogeschool (Sociale Academie) te Brussel.

Mieke Aerts (1952), sociologe, wetenschappelijk medewerkster bij de afdeling Vrouwenstudies van de Fakulteit der Sociale wetenschappen van de Universiteit van Amsterdam

Veit-Michael Bader (1944) is als hoogleraar verbonden aan de vakgroep arbeid en organisatie van het Sociologisch Instituut van de Universiteit van Amsterdam.

Marianne Beelaerts (1955) studeerde Nederlands aan de Rijksuniversiteit van Utrecht en werkt bij de Afdeling Studium Generale van de Stichting CREA in Amsterdam.

Liesbeth Brouwer (1953) studeerde algemene taalwetenschap en was gedurende twee jaar verbonden aan de Katholieke Universiteit Nijmegen om het vak vrouwenstudies letteren op te zetten.

Lily Clerkx (1930) is sociologe; zij is als medewerkster vrouwenstudies verbonden aan de vakgroep Arbeid en Organisatie van de Universiteit van Amsterdam.

Selma Leydesdorff (1949) is wetenschappelijk medewerkster bij het Documentatiecentrum Nieuwste Geschiedenis van het Instituut voor de Wetenschap der Politologie van de Universiteit van Amsterdam.

Gerdien Jansen (1955) studeerde sociale pedagogiek aan de Universiteit van Amsterdam.

Trees Mom (1950) studeerde wijsbegeerte aan de Universiteit van Amsterdam; zij is wetenschappelijk medewerkster vrouwenstudies bij de vakgroep sociale filosofie van de Universiteit van Amsterdam.

Louise Mulder (1944) is als wetenschappelijk medewerkster verbonden aan de vakgroep staatsrecht van de Juridische Fakulteit van de Universiteit van Amsterdam.

Jette Westerbeek (1953) studeerde sociologie aan de Universiteit van Amsterdam en was werkzaam als koördinator emancipatieonderzoek bij de Voorlopige Begeleidingsgroep Emancipatieonderzoek.

Register, jaargang 5, 1984

- Abicht-Triest, Monika, *Is de weg open naar positieve diskriminatie? Praktijken en mogelijkheden in België*, pp. 418-433 (nr. 20).
- Aerts, Mieke, *Waar de zon schijnt waar*, pp. 497-502 (nr. 20).
- Bader, Veit-Michael, *Vrouwelijkheid, vrouwenonderdrukking en 'vertooganalyses'. Kritiese kanttekeningen bij een ondoorzichtig debat*, pp. 471-488 (nr. 20).
- Beelaerts, Marianne, *Opgeruimd staat netjes*, pp. 502-507 (nr. 20).
- Bontius, Ida, *Opleiden tot verzorgen*, pp. 56-71 (nr. 17).
- Brouwer, Liesbeth, *Wat is literatuur? Vragen naar een onbekende weg*, pp. 442-460 (nr. 20).
- Clerkx, Lily en Jette Westerbeek, *Terug naar de geleefde werkelijkheid. Een pleidooi voor een histories-kulturele benadering van de relatie tussen de seksen*, pp. 462-470 (nr. 20).
- Drenth, Annemieke van: zie Geurten, M.
- Drenth, Annemieke van, *Feminisme van nu voor vrouwen van morgen? Over meiden en moraal*, pp. 148-164 (nr. 18).
- Everard, Myriam, *De liefde van Lesbos in Nederland. Sappho in de nederlandse letteren van 19de en begin 20ste eeuw*, pp. 333-350 (nr. 19).
- Geurten, Marijke, *Meisjes tussen fantasie en realiteit. Inleiding op het thema 'Meisjes'*, pp. 132-139 (nr. 18).
- Grotenhuis, Saskia: zie Geurten, M.
- Grotenhuis, Saskia, *'Opvoeden tot een gezonde omgang der geslachten'. De discussie over ko-educatie in de jaren '50*, pp. 351-371 (nr. 19).
- Haegen, Rina Van der, *Psychoanalyse EN seksuele differentie. Een feministiese herlezing van het fort/da-spel van kleine Ernst bij Freud*, pp. 41-55 (nr. 17).
- Jacobs, Aletta, *Strijdlust is er nog genoeg in mij, maar strijdkracht ontbreekt mij – zes brieven*, pp. 27-40 (nr. 17).
- Jansen, Gerdien, *Aanrander op vrije voeten. Overwegingen bij een aktie*, pp. 508-520 (nr. 20).
- Klappe, Karin: zie Og, R. van
- Koelmij, Paula, *Pendelen van sexus naar socia. Lesbiese geschiedenis of vrouwengeschiedenis?*, pp. 290-307 (nr. 19).
- Leydesdorff, Selma, *Spinnewebben en spinrag*, pp. 372-384 (nr. 19).
- Leydesdorff, Selma, *Extra ecclesia feministica nulla salus datur*, pp. 494-497 (nr. 20).

- Loewenthal, Troetje, *De witte toren van vrouwenstudies*, pp. 5-17 (nr. 17).
- Mare, José de, en Barbara Spoel, *Feministische waarheid en macht in het meidenwerk*, pp. 197-220 (nr. 18).
- Mom, Trees, *Vrouwenstudies tussen engagement en pseudo-neutraliteit*, pp. 489-494 (nr. 20).
- Mulder, Louise, *En staat de weg open, waar willen wij dan heen?*, pp. 434-441 (nr. 20).
- Noordenbos, Greta, *Wetenschap tussen vervreemding en herkenning*, pp. 93-105 (nr. 17).
- Og, Riky van, en Karine Klappe, *Zo moeder, zo dochter? De Winteruniversiteit Vrouwenstudies 1983*, pp. 385-394 (nr. 19).
- Pleiter, Annelies, *Meisjes en de fantasie van vrouwelijkheid*, pp. 182-196 (nr. 18).
- Scheepstra, Judith, *Sekseverschillen in de lateralisatie van de hersenen. Psychologies onderzoek op een doodlopende weg*, pp. 72-92 (nr. 17).
- Sommer, Agnes, en Annerieke Vos, *Onder ons? Inleiding op het thema 'vrouwen onder elkaar'*, pp. 284-289 (nr. 19).
- Spoel, Barbara: zie Mare, J. de
- Veer, Désirée, *Meisjes en seksualiteit. Een beschouwing over het beeld van meisjes in seksuele voorlichtingsboekjes*, pp. 221-236 (nr. 18).
- Vicinus, Martha, *Afstand en verlangen. Vrouwenvriendschappen op engelse kostscholen, 1870-1920*, pp. 308-332 (nr. 19).
- Vos, Annerieke: zie Sommer, A.
- Weber, Eva, *Institutionaliseren ≠ monopoliseren. Een centrum is niet noodzakelijkerwijs een monopolie op vrouwenstudies*, pp. 106-110 (nr. 17).
- Westerbeek, Jette: zie Clercx, L.
- Wilde, Inge de, *Inleiding bij zes brieven van Aletta Jacobs*, pp. 18-26 (nr. 17).
- Zijp, Anneke, *Onderzoek naar meisjeskulturen*, pp. 165-181 (nr. 18).

Reakties

- Grooten, Angela, *Sancho Panza of de klap van de morele molen? Een reactie op het themanummer over porno*, pp. 252-257 (nr. 18).
- Grotenhuis, Saskia, en Annerieke Vos, *Naschrift themaredactie*, pp. 250-251 (nr. 18).
- Loewenthal, Troetje, *Naschrift bij 'De witte toren van vrouwenstudies'*, p. 258 (nr. 18).
- Orobio de Castro, Ines: zie Zipper, J.
- Vos, Annerieke: zie Grotenhuis, S.
- Wouters, Cas, *Vrouwen, porno en seksualiteit*, pp. 246-249 (nr. 18).
- Zipper, Juliette, *Het Feministies Pornodebat?*, pp. 237-245 (nr. 18).

Recensies

- Bots, Mirre, en Carla Verheyen, *Moederschap. Trendrapport over wetenschappelijk onderzoek op het gebied van moederschap, vanaf 1975* (Lily Clerkx, Elly Singer) pp. 395-397 (nr. 19).
- Coward, Rosalind, *Female Desire, Women's sexuality* (Agnes Sommer) pp. 524-527 (nr. 20).
- Havinga, Tetty, *Huisvrouwen en herverdelen van huishoudelijk werk. Trendrapport over vrouwenstudies en emancipatie-onderzoek op het gebied van huishoudelijk werk* (Liesbeth Bervoets) pp. 397-400 (nr. 19).
- Jaarboek voor vrouwengeschiedenis 1983. Vrouwen in de geschiedenis van het Christendom* (Freda Droës) pp. 527-530 (nr. 20).
- Kramarae, Cheri, *Women and men speaking. Frameworks for analysis* (Marianne Beelaerts) pp. 113-116 (nr. 17).
- Launspach, Els: zie Vink, A.
- Leijenaar, Monique, en Sawitri Saharso, *Vrouwen en politieke macht. Trendrapport* (Judith Vega) pp. 521-524 (nr. 20).
- Leijenaar, M.H., en B. Niemöller, *De helft als minderheid. Een onderzoek naar vrouwen in politieke functies* (Judith Vega) pp. 521-524 (nr. 20).
- Lust en gratie. Lesbisch cultureel tijdschrift* (Anja van Kooten Niekerk) pp. 266-268 (nr. 18).
- Moor, Ed de, e.a., *Vrouwen in het Midden-Oosten* (Flora van Houwelingen) pp. 262-266 (nr. 18).
- Onstenk, Annemarie, *Van brede schouders tot hoge hakken* (Irene Meijer) pp. 111-113 (nr. 17).
- Shorter, Edward, *The History of Women's Bodies* (Floor van Gelder) pp. 259-262 (nr. 18).
- Verheyen, Carla: zie Bots, M.
- Vink, Annechien, en Els Launspach, *Beeld in beweging. Trendrapport over vrouwenstudies op het gebied van taal, kunst (literatuur, beeldende kunst, theater, muziek, dans, film) en de media* (Marianne Beelaerts) pp. 116-118 (nr. 17).

Verslagen van bijeenkomsten

- Leusden, *Konferentie Feminisme en filosofie* (Joke 't Hart) pp. 530-532 (nr. 20).
- Nijmegen, *Een bijzondere gebeurtenis voor vrouwen, mannen, mensen. De bijzondere wisselleerstoel feminisme en christendom* (Mirjam Wolthuis, Elianne Keulemans) pp. 401-402 (nr. 19).
- Wenen, '5. Historikerinnentreffen' (Karin Jušek, Marja van Tilburg) pp. 402-404 (nr. 19).
- IAV-inventarisatie vrouwenstudies*, pp. 121-125 (nr. 17), pp. 272-275 (nr. 18), pp. 408-411 (nr. 19), pp. 535-538 (nr. 20).

Foto's: Beelden van meisjes, pp. 140-147 (nr. 18).

Lustrumviering

Op 12 en 13 april 1985 vieren we in Amsterdam het vijfjarig bestaan van dit tijdschrift. Ter gelegenheid van deze heuglijke gebeurtenis hebben we een aantal redactrices van buitenlandse tijdschriften op het gebied van vrouwenstudies uitgenodigd om samen met lezeressen, lezers en andere belangstellenden te discussiëren over het thema

Het verschil en de gelijkheid

In hoeverre is er sprake van een specifiek vrouwelijke traditie en toekomst? Ligt de betekenis van vrouwenstudies in het ondermijnen van het verschil of in het feminiseren van de gelijkheid?

De leuze 'het verschil en de gelijkheid' is een afkorting van een discussie. Van vele discussies zelf, waarin echter steeds weer eenzelfde problematiek te ontdekken is: waarnaar verwijzen verschillen tussen mannen en vrouwen? Zijn mannen en vrouwen in essentie gelijk en berusten verschillen op externe factoren (sociaal-ekonomiese, kulturele, socialisatie) of zijn mannen en vrouwen verschillend en worden vrouwelijke aspecten ondergewaardeerd? Anders gezegd: gaat het om het opheffen van het sekseverschil of om een herwaardering van het vrouwelijke?

Hoewel deze posities elkaar op het eerste gezicht lijken uit te sluiten, blijken ze elkaar bij nader inzien te veronderstellen – vandaar het verschil *en* de gelijkheid. Bijvoorbeeld: 'gelijkheid' wordt vaak gebruikt in samenhang met 'positie'. Het zou gaan om een gelijke positie van mannen en vrouwen. Maar niet om het gelijkmaken van vrouwen aan mannen. In hoeverre wordt er dan toch een beroep gedaan op het verschil – op iets vrouwelijks – om een toekomst van gelijkheid te schetsen? Andersom is het benadrukken van het verschil – of dat nu om een vrouwelijke traditie gaat of om 'het vrouwelijke' dat tot nu toe juist verborgen of verdrongen is – gericht op een herwaardering daarvan, in de zin van gelijkwaardigheid, waarin een 'gelijke positie' lijkt te worden opgenomen. Beide standpunten moeten zich dus met elkaar uitzetten, maar vertonen daarin een grote weerstand.

'Gelijkheid' verwijt 'verschil' vaak konservatisme of juist trendgevoeligheid. 'Verschil' verwijt 'gelijkheid' niet radicaal genoeg te zijn, of (verborgen) essentialisme. Is feminisme dan niets anders dan hier en daar het verschil benadrukken en het elders proberen weg te werken? Op dit punt, op de 'en' tussen het verschil en de gelijkheid zouden we de discussie over vrouwenstudies willen situeren.

De vraag naar een mogelijke vrouwelijke traditie en toekomst heeft zowel politieke als wetenschappelijke implicaties. Een beroep op het verleden dient immers vaak als legitimatie van een toekomst. In hoeverre is het (re)konstrueren van een specifiek vrouwelijke traditie een bevestiging van het 'eeuwig vrouwelijke' of juist een doorbreking van een gevestigde mannelijke traditie en/of macht? Of anders: is er wel een 'vrouwelijke traditie' of is deze – voor zover ze bestaat – alleen het effect van mannelijke overheersing en gaat het om een toekomst zonder verschil?

De tweede vraag betreft de politiek van vrouwenstudies: valt vrouwenstudies samen met een theorie van het sekseverschil en vrouwelijkheid of gaat het juist om het uiteenvallen in vele verschillen en vrouwelijkheden? In hoeverre reproduceren of veranderen vrouwenstudies de categorieën die ze (soms) bestrijden: sekseverschil, vrouwelijkheid?

Deze vragen zijn niet uitputtend en in algemene vorm gesteld. Ze zijn bedoeld om de gedachten te bepalen en kunnen een nadere invulling krijgen vanuit verschillende disciplines, theorieën en onderzoeken.

Nadere bijzonderheden worden nog bekendgemaakt in het eerste nummer van de volgende jaargang en via andere media.

